

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 6 • sayı/issue: 1 •(Haziran/June 2023): 111-133

Ömer b. Abdülazîz'in Emevîlerle İlişkileri

‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz's Relations with the Umayyads

Kasım KOÇ

Öğretim Görevlisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagati
Anabilim Dalı

Lecturer, University of Afyon Kocatepe, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic
Language and Rhetoric
Afyonkarahisar/Türkiye

✉ kasimkoc@aku.edu.tr orcid.org/0000-0002-7573-8048

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 06.03.2023

Kabul Tarihi / Accepted: 13.04.2023

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2023

Atıf/Cite as: Koç, Kasım. "Ömer b. Abdülazîz'in Emevîlerle İlişkileri". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 111-133. <https://doi.org/10.52637/kiid.1260768>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid>• kiid@aku.edu.tr

© Kasım KOÇ | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Ömer b. Abdülazîz'in Emevîlerle İlişkileri*

Öz

Bu makale, Ömer b. Abdülazîz'in başta aile fertleri olmak üzere Emevîler'le ilişkilerini gençlik, valilik, müsteşarlık ve halifelik dönemleri kapsamında ele almakta; iki tarafın birbirine bakışını ve tavırlarını, Ömer b. Abdülazîz'in çok tartışma konusu yapılan Emevî halifelerine bakışını, Emevîler'e yönelik mal müsaderesi, tahsisatları kesme ve mezâlim kararlarını tafsilatıyla ortaya koyup yanlış anlamaları gidermeyi amaçlamaktadır. Onun hanedan mensuplarıyla karşılıklı ilişkilerini ayrıntılarıyla tespit etmek için çok sayıda ve farklı temel kaynak esas alınmış, onlarda yer alan ilgili bilgiler toplanıp yorumlanarak incelemenin temeli oluşturulmuştur. Bunun yanında çağdaş çalışmalar da gözden geçirilmiş, onların özellikle farklı tasnif ve yorumlarından faydalanılmıştır. Değerlendirmelerde övme ve yerme tarzından uzak durularak ilmî sınırlar içinde durum tespiti yapılmaya çalışılmış, analitik ve eleştirel metoda bağlı kalmak için çaba sarf edilmiştir. Ömer b. Abdülazîz, diğer Emevî halifelerinin aksine râşid halifelerin yolunu takip ederek Müslümanların kahir ekseriyetinin desteğini kazanmış bir halifedir. Bundan dolayı onun Emevî ailesiyle karşılıklı ilişkilerinin ortaya konulması, İslam siyaset tarihi açısından önem arz etmektedir. Bazı müellifler, Ömer b. Abdülazîz'in Emevîler'in mezâlim ve özel mallarına el koyup tahsisatlarını keserek onları fakir düşürdüğünden, onlara resmî görev vermediğinden, sistemi değiştirmeye çalıştığından ve seleflerinin bürokratlarını azlettiğinden dolayı onlarla ilişkilerinin kötüleştiğini ifade etmişlerdir. Buna mukabil az sayıda müellif, genel ifadelerle Ömer b. Abdülazîz'in hanedan üyelerinin desteğini alıp onlarla iyi ilişkiler kurduğunu ayrıntıya girmeden belirtmişlerdir. Ulaşılan sonuçlar bağlamında daha önce yaşadıkları lüks hayattan memnun olan Ömer b. Abdülazîz'in aile fertleri, halife olmasıyla birlikte mülk ve eşyasını bağışlayıp çocuklarını fakir bırakması, hem kendini hem de ailesini katı bir zühde zorlaması ve eşleriyle ilişkiyi neredeyse tamamen terk etmesinden rahatsız olup ona tepki göstermişlerdir. Ömer b. Abdülazîz, râşid halifelerle birlikte Emevî halifelerini de meşrû görüp tümüne karşı saygılı bir tavır takınmış, saltanatı ve veliaht atamayı meşrû karşılayıp seleflerine yaptığı biata bağlı kalmıştır. Aynı şekilde seleflerinin verdiği valilik, hac emirliği ve müsteşarlık görevlerini de yerine getirmiştir. Halifeliği sırasında yaygın kanaatin aksine Emevîler'den bazı kişileri valilik ve komutanlık gibi görevlere atamıştır. Çok sayıda Emevî, onu takdir edip halifeliğe layık gördüğü gibi Ömer b. Abdülazîz de onlardan bir kısmının yaşayışını takdir edip kendine yakınlaştırmış, hatta halife birkaç Emevî'nin hilafete layık nitelikler taşıdığını ifade etmiştir. Emevîler, Ömer b. Abdülazîz'in hanedan üyelerinin elindeki mezâlimi tahkikat yaptırmadan ve basit gerekçelerle iade etmesine, hanedanın tahsisat ve erzaklarını kesmesine karşı çıkmışlar, ancak Ömer b. Abdülazîz'in kararlılığını görüp durumu kabullenmek zorunda kalmışlardır. Ömer b. Abdülazîz, bahsedilen konularda hanedan üyeleriyle karşı karşıya gelse de hayatı boyunca Emevî mensuplarıyla iyi ilişkiler kurmuş, ne kendisi ne de Emevîler, genel olarak birbirlerine karşı katı muhalefet ve düşmanlık siyaseti takip etmemişlerdir. Ömer b. Abdülazîz, farklı şahsiyetine ve icraatlarına rağmen Emevîler'in çoğuna saygı duymuş, Emevîler'in ekserisi de onun şahsiyetini ve icraatlarının çoğunu takdir etmiş, vefatından sonra da hayırla yâd etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: İslam Tarihi, Emevîler, Ömer b. Abdülazîz, Hilafet, Mezâlim Davaları, Tahsisat.

* Bu makale, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalında "Ömer b. Abdülazîz'in Devlet Yönetimi" adıyla hazırlanmakta olan doktora tezinden üretilmiştir.

‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz's Relations with the Umayyads***Abstract**

This article deals with ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz's relations with the Umayyads, especially with his family members, within the context of his youth, governorship, under-secretariat and caliphate periods, it aims to misunderstandings by revealing the views and attitudes of the two sides towards each other, ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz's view of the Umayyad caliphs, which is a subject of much debate, and his decisions to confiscate property, cut allocations and commit atrocities against the Umayyads in detail. In order to determine his relations with the members of the dynasty in detail, a large number of different primary sources have been taken as a basis, and the relevant information in them has been collected and interpreted to form the basis of the study. In addition, contemporary studies have also reviewed, and their different classifications and interpretations have been utilized. In the evaluations, praise and criticism have been avoided, and efforts have been made to determine the situation within scientific boundaries and to adhere to the analytical and critical method. Unlike the other Umayyad caliphs, ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz was a caliph who gained the support of the overwhelming majority of Muslims by following the path of the (râşid) right caliphs. Therefore, revealing his mutual relations with the Umayyad family is important for the history of Islamic politics. Some authors have stated that ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz's relations with the Umayyads deteriorated because he impoverished them by confiscating their private property and allocations, did not give them official positions, tried to change the system and dismissed the bureaucrats of his predecessors. On the other hand, a small number of authors have stated in general terms that Umar received the support of the members of the dynasty and established good relations with them without going into detail. In the context of the results obtained, the family members of ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz, who were satisfied with the extremely luxurious life they lived before, were disturbed and reached to the fact that he donated his property and belongings and left his children poor, forced himself and his family to strict asceticism, and almost completely abandoned relations with his spouses after he became the caliph. ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz regarded the Umayyad caliphs as legitimate along with the rashid (right) caliphs and treated them all with respect, legitimized the sultanate and the appointment of a successor, and adhered to the allegiance he had pledged to his predecessors. Likewise, he fulfilled the duties of governor, emirate of pilgrimage und undersecretary given by his precessors. During his caliphate, contrary to popular belief, he appointed some Umayyads as governors and commanders. As many Umayyads appreciated him and deemed him worthy of the caliphate, ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz appreciated the lives of some of them and brought them closer to him and even stated that some Umayyads had qualities worthy of the caliphate. The Umayyads objected to ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz's returning the atrocities committed by the members of the dynasty without conducting an investigation and on simple grounds, and cutting off the allocations and provisions of the dynasty, but they had to accept the situation after seeing ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz's determination. Although ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz confronted the members of the dynasty on the aforementioned issues, he maintained good relations with the Umayyad members throughout his life and neither he nor the Umayyads, in general, followed a policy of strict opposition and hostility towards each other. Despite his different personality and actions, ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz was respected by most of the Umayyads and most of the Umayyads appreciated his personality and most of his actions and remembered him fondly after his death.

Keywords: Islamic History, Umayyads, ‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz, Caliphate, Usurped Property Cases, Allocation.

* This article was produced from the doctoral thesis under the name of “‘Umar b. ‘Abd al-‘Azîz's State Administration” which is still being prepared in Bursa Uludağ University, Institute of Social Sciences, Department of Islamic History and Arts.

GİRİŞ

Emevîler siyaset tarihinde en fazla tenkide muhatap olup meşruiyet sorunu yaşayan hanedan iken yine bir Emevî olan Ömer b. Abdülazîz, râşid halifelerden sonra en çok sevilen, uygulamaları ve içtihatları ulemâ tarafından örnek gösterilen ve desteklenen bir yöneticidir. Bundan dolayı onun Emevî halifeleri ve diğer hanedan mensuplarıyla ilişkilerinin detaylı bir şekilde incelenip ortaya konulması, hem Emevîler'le Ömer b. Abdülazîz'in durumu hem de İslam siyaset tarihi açısından önem arz etmektedir. Ancak tartışmalı olması ve güncelliğini korumasına rağmen Ömer b. Abdülazîz'in Emevîler'le ilişkileri hakkında müstakil bir çalışma yapılmamış, sadece Ömer b. Abdülazîz hakkında yapılan genel çalışmalar içinde özet veya dağınık bir şekilde ele alınmış, bundan dolayı ayrıntılı ve analitik bir araştırmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu incelemede temel kaynaklarda yer alan ilgili bilgiler toplanıp yorumlanarak araştırmanın temeli oluşturulmuş, incelenen çağdaş çalışmaların da genellikle farklı tasnif ve yorumlarından faydalanılmıştır. Değerlendirmelerde övme ve yerme tarzından uzak durarak ilmî sınırlar içinde durum tespiti yapılmaya çalışılmış, analitik ve eleştirel metoda bağlı kalmak için çaba sarf edilmiştir. Çalışmamızın bu giriş kısmında öncelikli olarak Emevîler (Ümeyyeoğulları) hakkında kısa bir bilgi verilecek, sonra da Ömer b. Abdülazîz'in Emevîler'le karşılıklı ilişkileri ve tartışma konuları ele alınacaktır.

Benî Ümeyye ile Benî Hâşim, Abdümenâf b. Kusay'ın soyundan gelen kardeş çocukları olup cahiliye döneminde Kureys'in birbirleriyle rekabet eden en nüfuzlu ve etkili iki kabilesi idi. Benî Hâşim'den olan Hz. Peygamber'in (sav) İslâm'a daveti başlatması üzerine Ümeyyeoğulları, muhalefet bloğunun içinde yer almıştı. Mekke eşrafının Bedir savaşında öldürülmesi üzerine muhalefetin lideri olan Ebû Süfyân b. Harb, Uhud ve Hendek savaşlarında başkomutanlık yapmıştı.¹

Mekke'nin fethiyle birlikte Müslüman olan Ümeyyeoğulları'nın kabiliyetli mensupları, Hz. Peygamber (sav) tarafından zekât toplama, yöneticilik, komutanlık ve kâtiplik gibi önemli vazifelere atanmışlardır.² Aynı şekilde Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer devrinde de komutanlık ve valilik gibi önemli görevlere getirilmişlerdir.³ Hz. Osman döneminde büyük vilayetlerin valiliğini kazanıp güç ve nüfuzlarını sürekli artıran Ümeyyeoğulları, Hz. Ali'ye Hz. Osman'ın kâtillerini cezalandırmasını şart koşarak biat etmeyi reddetmişlerdir. Hz. Ali'nin 40/660 yılında bir Hâricî tarafından şehit edilmesinden sonra yerine geçen oğlu Hz. Hasan, taraftarlarının sadakatsizliğini görerek halifeliği bazı şartlarla Muâviye'ye devredip biat etmiş, böylece iç savaş sona erip birlik sağlanırken Emevî devletinin de temeli atılmıştır.⁴

Emevîler döneminde Ömer b. Abdülazîz'den önce Süfyânî koldan üç, Mervânî koldan ise dört halife görev yapmıştır. Mervânî kola mensup olan Ömer b. Abdülazîz, Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân (685-705), Velîd b. Abdülmelik (705-715) ve Süleyman

¹ Tafsilatı için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *es-Siyer ve'l-megâzî*, thk. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1398/1978), 144-150, 322-333; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, *Kitâbu'l-Megâzî*, nşr. Marsden Jones (Beyrût: Dâru'l-A'lemî 1409/1989), 1/117-119, 146-152, 199-317, 2/440-496.

² Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ Umerî (Riyâd: Dâru Tîbe, 1405/1985), 97-99; Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1408/1988), 76; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Beyrut /Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1968/1387), 3/318, 426.

³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, 123; Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sîretü'n-nebeviyye ve ahhâru'l-hülefâ*. thk. es-Seyyid Azîz Bey vd. (Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1417/1996), 2/457; Taberî, *Târîh*, 4/241; Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Esîr eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1417/1997), 2/249-252, 263-264; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfî, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kâhire: Dâru Hicr, 1418/1998), 11/146-147.

⁴ Ebû Yüsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ Umerî (Medine: Müessesetü'r-Risâle, Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990), 3/317-318; Taberî, *Târîh*, 5/159-165; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/5-8; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 11/147-148.

b. Abdülmelik (715-717) dönemlerinde valilik ve müsteşarlık gibi önemli görevler ifa etmiş, halifelerin yanında diğer hanedan mensuplarıyla da güçlü ilişkiler kurmuştur.

Bazı rivayetlerde Allah Rasulü'nün (sav), Hakem b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye'ye (öl. 31/651) ve az sayıdaki salihler hariç onun çocuklarına lanet ettiği, ancak salihlerden olan Ömer b. Abdülazîz'in lanetin dışında kaldığı,⁵ Ömer b. Abdülazîz'in, Ümeyyeoğulları içinde Firavun ailesinin içindeki Mümin gibi olduğu⁶ belirtilmiş, Emevîler'le mukayese bağlamında Ömer b. Abdülazîz körler içindeki tek gözlü ya da vera ve takva iddiasında bulunan münafık olarak nitelendirilmiştir.⁷ Birçok kaynakta özellikle ve çağdaş çalışmalarda Ömer b. Abdülazîz'in hanedan üyeleri ve Emevî halifeleriyle ilişkilerinin iyi olmadığı, halife olduğunda ellerindeki tüm görevleri, mal ve mülklerini alarak ve özel tahsisatlarını keserek onları güçsüz ve fakir düşürdüğü, önceki halifelerin tüm görevlilerini ve uygulamalarını değiştirdiği, Emevîler'in kurduğu sistemi kökten değiştirmeye ve hilafeti Emevî olmayan birine vermeye çalıştığı, kendine karşı toplu direniş başlatmaları üzerine onları baskı ve tehditlerle sindirdiği ve bundan dolayı zehirlenmekten kurtulamadığı ileri sürülmüştür.⁸ Sayılı birkaç muasır eserde ise tafsilatına girilmeden ve deliller zikredilmeden hanedan mensuplarıyla iyi ilişkiler kurup onların desteğine sahip olduğu⁹ ifade edilmektedir. Aynı bağlamda Cahen ise Ömer b. Abdülazîz dışındaki Emevîler'in dine karşı ilgisiz oldukları iddiasının muhalifleri Abbâsîler'in ve Şîfler'in uydurması olduğunu, Emevîler'in dine karşı kayıtsız davranmayı sadece devlet işlerini ön planda tuttuklarını ve dine çok düşkün olan Ömer b. Abdülazîz'in davranışlarının sanılanın aksine diğerlerinden pek az farklı olduğunu ileri sürmüştür.¹⁰

1. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN AİLESİYLE İLİŞKİLERİ

Ömer b. Abdülazîz'in kendi ailesiyle ilişkilerini tespit için kardeşleri, eş ve çocukları hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in çok sayıda öz ve üvey kardeşi olduğu belirtildikten sonra on ikisinin adı verilmiştir: Ebû Bekir, Âsım, Muhammed, Esbağ (Ebû Zebbân), Cüzeyy, Ümmü Osmân, Ümmü Muhammed, Sehl, Süheyl, Ümmü'l-Hakem, Ümmü'l-Benîn ve Zebbân.¹¹ Ömer b. Abdülazîz'in yukarıda adı verilen kız ve

⁵ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dımaşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî (Beirut: Dârü'l-Fıkr, 1415/1995), 45/1147; Ebü'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî el-Bağdâdî, *Sîretü ve menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*, thk. Naîm Zarzûr (Beirut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1984), 43.

⁶ Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ* (Beirut: Kâhire: Dârü'l-Fıkr, Mektebetü'l-Hancî, 1416/1996), 5/343.

⁷ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Kitâbü Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî (Beirut: Dârü'l-Fıkr, 1417/1996), 4/192, 7/216; Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *en-Nizâ ve't-Tehâsum fî mâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*, thk. Hüseyin Münis (Kâhire: Dârü'l-Maârif, 1408/1988), 35; Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Târîhu İbn Haldûn Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübede' ve'l-haber*, nşr. Halîl Şehhâte - Süheyl Zekkâr, (Beirut: Dârü'l-Fıkr, 1401/1981), 1/258; Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr* (Ebûzabî: el-Mücemmeu's-Sekafî, 1423/2002), 24/429. Ayrıca bk. Hamdî Şâhin, *Emevîler ve Emevî Devleti*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019), 24.

⁸ Tafsilatı için bk. İmâdüddîn Halîl, *Ömer b. Abdülazîz*, çev. Mustafa Solmaz (İstanbul: Timaş Yayınları, 2019), 73-100, 148-153; Ahmet Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz İslâm Toplumunun Yeniden İnşası* (İstanbul: Akdem Yayınevi, 2016), 77-154; Adil Akkoyunlu, *Ömer bin Abdülazîz* (İstanbul: Çıra Yayınları, 2016), 49-130; Ahmed Eminoğlu, *V. Râşid Halife Ömer ibn Abdülazîz* (İstanbul: İnkılab Yayınevi, 1984), 96-121; Ahmet Lütfi Kazancı, *Adil ve Zahid Halife Ömer b. Abdülazîz* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 201-209.

⁹ Karl Vilhelm Zettersteen, "Omar b. Abdal'Aziz", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967), 9/462-463; Yûsuf el-İş, *ed-Devletü'l-ümeviyye* (Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1412/1992), 259; Adnan Demircan, *Ömer b. Abdülazîz* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 96; Marshall Goodwin Simms Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Berkay Ersöz (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017), 1/336.

¹⁰ Claude Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, çev. Türkan Andaç - Nurer Uğurlu (İstanbul: Örgün Yayınları, 2008), 66.

¹¹ Tafsilatı için bk. Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî, *Kitâbu Nesebi Kureys*, thk. Levi Provençal (Kâhire: Dârü'l-Maârif, 1402/1982), 1/168-169; Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnaûd - Türkî Mustafâ (Beirut: Dârü İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1420/2000), 18/344.

erkek kardeşleriyle bir anlaşmazlığı veya onlara görev verdiği zikredilmemiş, sadece onların içinde en fazla kardeşi Süheyl'i sevdiği, kendisine danışman edindiği ve hicrî 100 (718-719) yılındaki ölümüne çok üzüldüğü aktarılmıştır.¹²

Ömer b. Abdülazîz'in dokuz¹³ veya on dört¹⁴ erkek çocuğu olduğu rivayet edilmiştir. Kaynaklarda adı zikredilen eşlerinin, on dört erkek ve üç kız çocuğunun isimleri şöyledir: Abdullah, Bekr ve Ümmü Ammâr: Anneleri Lemîs bint Ali b. el-Hâris b. Abdullah b. el-Husayn Zü'l-Gussa b. Yezîd b. Şeddâd b. Kanân el-Hârisî'dir.¹⁵ İbrâhîm: Annesi Ümmü Osmân bint Şu'ayb b. Zebbân (Zeyyân) b. el Asbağ b. Amr b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Hısn b. Damdam b. Adî b. Cenâb'dır.¹⁶ Mervân: Annesi Ümmü Osmân bint Şu'ayb b. Zebbân (Zeyyân) b. el Asbağ b. Amr b. Sa'lebe b. el-Hâris b. Hısn b. Damdam b. Adî b. Cenâb'dır.¹⁷ Küçük yaşlarında ölmüş olan İshâk, Ya'kûb ve Mûsâ: Anneleri Fâtîma bint Abdülmelik b. Mervân'dır.¹⁸ Abdülmelik, Velîd, Âsım, Yezîd, Abdullah, Abdülazîz, Zebbân (Zeyyân), Eme (Emîne) ve Ümmü Abdullah: Anneleri ümmü veledir.¹⁹

Ömer b. Abdülazîz, dört hür kadın ve bir cariye ile evlenmiş ve on yedi çocuğu dünyaya gelmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in Hunâsıra ve Hicâz valiliği ile halife müsteşarlığı dönemlerinde köleleri dâhil aile fertlerinin yaşadıkları son derece lüks hayattan memnun oldukları, ancak halife olmasıyla birlikte mülk ve eşyasının büyük bir kısmını hazineye ve muhtaçlara vermesi, hem kendini hem de ailesini katı bir zühde zorlaması sonucunda oğlu Abbülmelik dışındaki aile üyelerinin huzurunun kaçtığı ve ona tepki gösterdikleri anlaşılmaktadır. Nitekim oğlu Abdülazîz ve bir kardeşi, halife olan babaları minberden inince koşarak ümmü veled olan annelerinin yanına girmişler; onların mutluluğunu gören anneleri, sevinçlerinin boşuna olduğunu hatırlatarak boşuna ümitlenmemelerini söylemiştir. Bu bilgiyi aktaran müellif, çoluk çocuğunun sonraki durumunun annelerinin dediği gibi olduğunu açıklayarak annelerinin uyarısının gerçeğe dönüştüğünü tasdik etmiştir.²⁰ Mal ve değerli eşyalarının büyük kısmını hibe etmesi ve katı bir zühd hayatına yönelmesi neticesinde aile fertlerinin, sevinmek bir kenara muhtaç duruma bile düşüklerini ve halife olmamasını temenni eder hale geldiklerini bildiren rivayetler vardır. Bunlardan birine göre Ömer b. Abdülazîz beş dinara muhtaç kalan ailesine para bulamayınca yardımcısı Müzâhim, gizlice halifenin nasihatçısı Muhammed b. Kays'tan beş dinar alıp ailesinin ihtiyaçlarını karşılamıştır.²¹ Benzer şekilde eşi Fâtîma bint Abdülmelik, durumunu soran farklı ziyaretçilerine Allah'a yemin ederek eşinin halife olmasından itibaren hiç sevinç ve mutluluk yaşamadıklarını söyleyerek halife olmasından yakınmıştır.²² Yine Irak'tan yardım istemeye

¹² Zübeyrî, *Nesebü Kureys*, 1/168-169; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ ravâhu'l-imâm Mâlik b. Enes ve ashâbuhû*, thk. Ahmed Ubeyd (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 50-51, 105; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 73/40-4; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 305.

¹³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrut: Şeriketü'l-A'lamî li'l-Matbûât, 1431/2010), 2/235.

¹⁴ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 1/363; Ebü'l-Yümn Mücürüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî, *et-Târîhu'l-mu'teber fi enbâi men gaber*, thk. Nürüddîn Tâlib vd. (Suriye: Darü'n-Nevâdir, 1432/2011), 1/323; Ebû Muhammed Abdullâh et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed Bâ Mahreme el-Yemenî el-Adenî eş-Şâfiî, *Kilâdetü'n-nahr fi vefeyâti a'yânî'd-dehr* (Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1428/2008), 2/10.

¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 7/324; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 315.

¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/324; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 315.

¹⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/219.

¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/324; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/219; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 315.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/324. İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1200), Zebbân yerine Zeyyân, Eme yerine Emîne adını vermiştir. bk. İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 315.

²⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, nşr. Muhammed et-Taberânî (Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1440/2019), 96.

²¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/583; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 194.

²² Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Küfî Ebü Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed (b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.), 26-27; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/396; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 19/239-240, 45/236.

gelen yoksul bir kadın, halifenin evinin fakirliğini görünce bir aylık yol teptiğine hayıflanırken halifenin eşi Fâtıma bint Abdülmelik, Müslümanların evlerini onaranın, halifenin evinin fakirliği olduğunu ona hatırlatıp aldirmamasını söylemiştir.²³ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz'in kapı ile perde arasında eşi Fâtıma bint Abdülmelik'i veya onun cariyesini Allah'ın kendilerini ondan kurtarmasını dilerken duyup âmin dediği ve kısa zaman sonra vefat ettiği de rivayet edilmiştir.²⁴ Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz'in vücudunu örtecek kadar giysisi olmayan bir kızına parçalanmış döşek kumaşlarından elbise kestirdiğini duyan halası Ümmü'l-Benîn, bir sandık giysi göndererek babasından bir daha bir şey istememesini tembihlemiş,²⁵ yine kızlarından biri halifeye bir küpe gönderip şayet varsa küpenin diğer eşini kendisine vermesini, bu sayede küpeleri kulağına takacağını bildirince ona iki kor gönderip takabiliyorsa kulaklarına takmasını söylemiştir.²⁶ Benzer şekilde halife, bir gün kızlarının yanına gittiğinde ağızlarını kapatarak konuştuklarını görüp nedenini sormuş, o gün sadece çorba içip soğan yedikleri cevabına karşılık ağlayarak kızlarına bin bir çeşit yemek yiyerek ve haklarından fazlasını alarak, babalarının cehenneme gitmesine razı olmayacaklarını hatırlatmış, bunun üzerine kızları ağlamaya başlamıştır.²⁷ Yine Süveydâ'daki Berâh arazisinin geliri olarak 200 dinar, bir dağarcık sayhânî ve acve hurması getirilince Ömer b. Abdülazîz, bunları insanların yemesi için dökmelerini emretmiş, bunu duyan eşleri gönderdikleri oğluna halifenin bir avuç hurma verdiğini görünce kızıp hurmaları halifenin önüne attırmışlardır. Sonra halife, zekâtı verildiği söylenen mezkûr iki yüz dinardan tekrar zekât ve bir âmâyâ otuz dinar verdikten sonra geriye kalan parayı ailesinin ihtiyaçlarına harcaması için Müzâhim'e teslim etmiştir.²⁸

Kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in, halife seçildiğinde eşi Fâtıma bint Abdülmelik'e babasının hediye ettiği mücevheri hazineye iade veya boşanma şartını koştuğu, görevinin ağırlığından dolayı cariyelerine ayrılma seçeneğini sunduğu, yanında kalmak isteyenlere de kendisinden hiçbir şey beklememelerini söylediğinde ağladıkları,²⁹ ölünceye kadar eşlerine yaklaşımdan dolayı hiç yıkanmadığı ya da en fazla üç defa yıkandığı³⁰ belirtilmektedir. Bu sebeple bir eşi, kocasının iş ve ibadetleri sebebiyle kendini terk ettiğini, halka adalet ve ihsanlar dağıtırken kendisine sadece uykusuzluk verdiğini söylediği şikâyet niteliğinde bir şiir yazmıştır.³¹ Aynı nedenle Fâtıma bint Abdülmelik, fakihlerden birine elçi gönderip kocasının halife olduğu günden beri dönüp ailesine bakmadığını ve bu tür şeylerin ona caiz olmamasından korktuğunu bildirmiştir. Bunun üzerine halifenin yanına giden fakih bunun caiz olmadığını ona hatırlatsa da Ömer b. Abdülazîz, ağır bir görev üstlendiğini ve Allah'ın

²³ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 191-194; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mâlikî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ ravâhu'l-imâm Mâlik b. Enes ve ashâbuhû*, thk. Ahmed Ubeyd (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984), 149-150.

²⁴ Ebû Zür'a Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî, *Târîh*, thk. Şükru'llah b. Ni'metullah el-Kücânî (Dımaşk: Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1402/1982), 1/195; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 45/248.

²⁵ Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/261; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 315.

²⁶ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 138.

²⁷ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 54. Ayrıca bk. Hatice Özdemir, *Ömer b. Abdülazîz'in Siyâsî ve Sosyal Gruplarla İlişkileri* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 34-35.

²⁸ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 46-47; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/570-571; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 68/180; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 131-132.

²⁹ İbn Hibbân, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, 2/565-566; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, nşr. Muhammed Abdülmuînân (Haydarâbâd Dekan: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973), 2/318.

³⁰ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 49-50; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/259; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 12/711, 27/123, 29/285, 45/215; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Cevzî Bağdâdî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülük ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 7/42; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Târîhu'l-İslâm ve feyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003), 3/127; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/700; Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhîrî eş-Şâfî ed-Demîrî, *Hayâtü'l-hayvânî'l-kübrâ* (Beyrût: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 1/105.

³¹ Ebü Ömer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Endelusî İbn Abdürabbih, *Kitâbu'l-'Ikdi'l-Ferîd* (Beyrut: Dâri'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 8/114.

kiyamet gününde kendisini hesaba çekeceğini gerekçe göstererek bunu yapamayacağını ifade etmiştir.³² Ömer b. Abdülazîz'in bu tavrı ve sözleri, farklı yorumlara ve eleştirilere konu olmuştur.³³ Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz, cennete gitmek için vefatı sırasında evlatlarına miras bırakmamayı ve dolayısıyla onları fakir terk etmeyi bilinçli bir şekilde tercih ettiğini açıklamıştır.³⁴ Dolayısıyla tüm bu rivayetlerden hareketle eşlerinin ve Abdülmelik dışındaki çocuklarının hayatlarından memnun olmadıkları ve onunla ilişkilerinin iyi olmadığı söylenebilir.

Ömer b. Abdülazîz'in bu keskin dönüşümüne diğerleri gibi tepki gösterenlerin içinde yakın hizmetini gören köleleri de vardır. Nitekim bu kölelerden Ebû Ümeyye bile her gün mercimek yemekten bıktığını söylemiş,³⁵ Ömer b. Abdülazîz'in insanların durumunu sorduğu başka bir kölesi, ikisi hariç bütün insanların iyi olduğunu, ikisinin ise felaket içine düştüklerini belirtmiş, bunun üzerine halife onu da azat etmiştir.³⁶ Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, ailesi muhtaçken bir arazisinin gelirinin tümünü beytül mâle bağışlamasına kızan azatlısı Müzâhim'e "Cenneti özlemeye başladım." şeklinde cevap vermiştir.³⁷ Buna karşılık Müzâhim, fey payları ve nafakanın kadınların yeme, içme, kıyafet ve ağırlama masraflarına asla yetmeyeceğini ve böyle giderse açlığa düşmelerinden korktuğunu bildirmiş, ne var ki halife onların dünyasına karşılık âhiretini mahvedemeyeceğini hatırlatıp hayatlarını kolaylaştırmayı reddetmiştir.³⁸

Büyük bir hesap endişesi, derin bir cehennem korkusu ve ağır bir sorumluluk bilincine sahip olan Ömer b. Abdülazîz'in, çok duygusal ve merhametli, sıra dışı bir sorumluluk sahibi, realist değil idealist, gönlünden geçen ve güzel gördüğü bazı şeyleri yapmada itidal sınırından ziyade aşırılığa kaçan bir karaktere sahip olduğu ve bunun halifelik dönemindeki bazı icraatlarını doğrudan etkilediği sonucu çıkarılabilir. Aldığı maaşın ve bazı gelirlerinin bir kısmını beytül mâle ve ziyaretçilere verip onları rahatlatmasına rağmen ailesini zor durumda bırakması, sıra dışı zâhid şahsiyetinin sonucudur. Aynı şekilde eğer doğruysa hemen tüm mal ve eşyalarını devlete bağışlaması, cennete gidebilmek için çocuklarını isteyerek fakir

³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/385.

³³ Nitekim bu tavrı, ağır sorumluluk duygusunun etkisiyle tüm dünya nimetlerine sırt çevirdiği ve adeta her şeyi unuttuğu şeklinde yorumlanmıştır. bk. Eminoglu, *Ömer ibn Abdülazîz*, 194; Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, 172-173. Hz. Peygamber (sav) ve dört halifenin hayatından örnekler verilerek bunun ağır sorumluluk ve büyük hesap endişesinden kaynaklanan sünnete ters bir hata olduğu belirtilmiştir. bk. Kazancı, *Ömer b. Abdülazîz*, 452-453; Abdüssamed Dükürâ, *Siyâsetü Ömer b. Abdülazîz el-mebniyye ale'l-masâlihi'l-mürsele*, (Malezya: Câmiatü'l-Medîneti'l-Âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1433/2012), 79; Hayât Muhammed Cibrîl, *el-Âsârü'l-vâride an Ömer b. Abdülazîz fî'l-akîde cem'an ve dirâseten* (Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1422/2002), 77-79. Akkoyunlu, ailevi ilişkiyi terk ettiğine dair bu bilgileri örnekler verip İslâm'ın ve aklın reddettiği şeyler olarak yorumlamıştır. bk. Akkoyunlu, *Ömer bin Abdülazîz*, 159. Sallâbî, bunların sünnete sıkı sıkıya bağlı olan Ömer b. Abdülazîz'in şahsiyetine ters olduğunu ve müfrit düşman kişilerin uydurduğunu belirtmiştir. bk. Ali Muhammed es-Sallâbî, *Emevîler Dönemi 2*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 221.) Hamdî Şâhîn'e göre ise Abbâsî devri müellifleri, Ömer b. Abdülazîz'i abartılı bir şekilde yüceltmeye çalışmışlar, zühdünü ve takvasını pekiştiren rivayetler sahih olsa bile ailevi ilişkiyi kesmesi ve ailesinin bir fakihe şikâyetinde bulunması gibi ona fayda değil zarar verecek zühd ve takva örneklerini ona nispet etmişlerdir. bk. Şâhîn, *Emevîler ve Emevî Devleti*, 50-51.

³⁴ Son zamanları ve vasiyetinin ayrıntıları için bk. Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Kâmil fî'l-luga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kâhire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1417/1997), 1/190; İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 109; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/585; Belâzürî, *Ensâbü'l-Esrâf*, 8/137.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 181; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/259.

³⁶ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 5/181-182. Benzer bir rivayet için bk. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/387; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 186; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât* (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts. / Kâhire: İdaretü'l-Matbaati'l-Müniriyye, ts.), 2/23; Kâmil el-Bâlî el-Halebî el-Gazzî, *Nehrü'z-zehab fî târîhi Haleb*, nşr. Mahmûd Fâhûrî-Şevki Şa's (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1411-1412/1991-1992), 1/336.

³⁷ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 59.

³⁸ Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/331-332; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 81-82; Ebû'l-Ferec Zeynüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî, *Mecmûu resâili İbn Receb el-hanbelî*, thk. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd (by.: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423-1424/2003-2004), 2/502.

birakmayı tercih etmesi, bir mücevher için eşine boşanmayı şart koşması, evli olduğu halde eşleriyle ilişkiden uzak kalması, aile üyelerini katı derviş hayatına zorlaması gibi tutumları daha önce hemen hiçbir halifede görülmemiş, ifrata kaçan, dolayısıyla sünnete ters sûfi bir tavır olarak yorumlanmalıdır. Bunlar, büyük ve aşırı derecede fedakârlık ve sorumluluk bilinci çerçevesinde ideal siyasî bir davranış olarak değil, ifrata kaçan kişisel bir tercih olarak değerlendirilmelidir.

2. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN EMEVİLER'E KARŞI TAVRI

Ömer b. Abdülazîz, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i üstün tutmakla birlikte râşid halifelerin ve Emevî halifelerinin tümünü meşrû görmüş,³⁹ hepsine karşı saygılı bir tavır takınmış ve bu tavrını Hüseyin b. Ali,⁴⁰ Abdullah b. Zübeyr⁴¹ gibi önde gelen bazı Emevî muhaliflerine de göstermiştir. Halifeler arasında ayırım yapmayan Ömer b. Abdülazîz, nefret ettiği için Hz. Osman'a söven (şetm) bir adamı yirmi kırbaç ile cezalandırırken⁴² Hz. Ali'yi tahkir âdetini kaldırıp övücü sözler söylemiş, onu tahkir eden Adî b. Ertât'ı da ağır bir şekilde azarlayıp azletmekle tehdit etmiş,⁴³ Muâviye'ye küfreden bir kişiye de üç kırbaç vurdurmuştur.⁴⁴ Ancak bir adamın Yezîd b. Muâviye için Müminlerin emiri unvanını kullanmasına kızan Ömer b. Abdülazîz'in, ona yirmi kırbaç vurdurduğu belirtilmiş⁴⁵ olsa da bu, Ömer b. Abdülazîz'in fitnelerde taraf olmayı sakıncalı gören politikasıyla uyuşmayan bir haber gibi görünmektedir. Öte yandan İbn Hacer'in, mezkûr rivayetle birlikte Ömer b. Abdülazîz'in Yezîd b. Muâviye'yi rahmetle andığını aktaran başka bir rivayet de naklettiğini belirtmekte fayda vardır.⁴⁶ Ayrıca Ömer b. Abdülazîz'in saltanatı ve veliaht atamayı meşrû karşıladığı, kendinden önceki Emevî halife ve veliahtlarına biat ettiği ve biatına sadık kaldığı da bunlara ilave edilmelidir.⁴⁷

³⁹ Hâricîler, Emevî halifelerini tekfir edip onlara karşı isyan etmeyi farz kabul ederken sadece Ömer b. Abdülazîz hakkında susmuşlardır. Mu'tezile ve Şîa da Emevî halifeleri hakkında benzer düşünceye sahiplerdir, ancak inançlarını uygulamada Hâricîler kadar katı ve sert davranmamışlardır. Sadece Ehl-i Sünnet, Muâviye ve Yezîd b. Muâviye'ye biat eden sahâbîleri örnek göstererek fitneye sebep olmamak için Emevî halifelerini meşrû kabul etmiştir. bk. Ethem Ruhi Fığlalı, *Günümüzde İslâm Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 171-172; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbadiyenin Doğuşu* (Ankara: Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 116; Hasan Onat - Orhan Ateş, "Hâricîlik", *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*, ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2013), 66; Hasan Gümüşoğlu, *İslâm Akide Sisteminde İmâmet* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 178.

⁴⁰ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/222.

⁴¹ Tafsilatı için bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/190-191; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 28/171-173.

⁴² Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 8/176.

⁴³ Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 8/158-159.

⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/374; Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 8/197; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdülber en-Nemerî, *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-ashab*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992), 3/1422; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 7/231, 59/211; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî eş-Şâfî, *Târîhu'l-hulefâ*, thk. Hamdî Demirdâş (b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1425/2004), 177.

⁴⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/731; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 158.

⁴⁶ Ebû'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 8/505.

⁴⁷ Ömer b. Abdülazîz Abdülmelik b. Mervân, Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik'e biat etmiş ve onların verdikleri valilik ve müsteşarlık görevlerini yerine getirmiştir. Velîd b. Abdülmelik, son zamanlarında Ömer b. Abdülazîz'den Süleyman b. Abdülmelik'e yaptığı biatı bozup oğlu Abdülazîz'e biat etmesini ısrarla istemiş, ancak Ömer b. Abdülazîz biatı bozmayı meşrû görmediğinden halifenin talebini reddetmiştir. Süleyman b. Abdülmelik'in son anlarında veliahdını yazdığı kapalı mektuba diğer Emevîlerle birlikte iki defa biat etmiş, mezkûr mektupta halife tayin edildiği anlaşıldığında eyaletlere mektup yazıp Süleyman b. Abdülmelik'in kendisini halef bıraktığını bildirerek herkesi itaat ve biat etmeye davet etmiştir. Tafsilatı için bk. İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 112-115; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-siyâse*, thk. Ali Şîrî, (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1410/1990), 2/135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 8/216; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/233-234; Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî, *Mürûc'ü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, nşr. Kemâl Hasan Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005), 3/157-158; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/606; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/309-310; Taberî, *Târîh*, 6/567; Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Küfî el-Ahbârî, *Kitâbü'l-fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1411/1991), 7/205; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 36/370; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 52, 95; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/102-104; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b.

Daha önce Medine'nin önde gelen fakihlerinden olan Abdülmelik b. Mervân, halifeyken yeğeni Ömer b. Abdülazîz'e karşı özellikle anne ve babasının vefatının ardından baba gibi davranmış, şahsiyetini ve davranışlarını takdir ettiğinden onu kızı Fâtîma'yla evlendirmiş ve Hunâsıra emirliğine tayin ederek ödüllendirmiştir. Vefatı sırasında ise veliaht olan Velîd ve Süleyman'a onu danışman edinip sözünü dinlemelerini vasiyet etmiştir.⁴⁸ Ömer b. Abdülazîz'e gelince hayattayken amcasıyla anlaşmazlığa düştüğü bir konu olmamış, amcasının vefatına duyduğu üzüntü sebebiyle hayattan kopmuşken hürmet ettiği âlim Kâsım b. Muhammed b. Ebî Bekr'in uyarısıyla süslü ve değerli Yemen elbiseleri giyerek müreffeh yaşamına geri dönmüş,⁴⁹ daha sonra amcasını eleştirdiği de görülmüştür.

Hâricîler'in cezalandırılması ve oğlunun veliahtlığı konularında Velîd b. Abdülmelik'le anlaşamasa da Ömer b. Abdülazîz'in onunla ilişkileri, Abdülmelik b. Mervân'ın tavsiyeleri doğrultusunda gelişip güçlenmiştir. Zira Velîd b. Abdülmelik, ilkeli davranan, her şartta bildiği hakkı söyleyen ve Allah'tan çok korkan Ömer b. Abdülazîz'e hürmet ve saygı göstermiştir.⁵⁰ Ayrıca onun kız kardeşi Ümmü'l-Benîn'le evli olan⁵¹ Velîd b. Abdülmelik, babasının vasiyetine uyarak Ömer b. Abdülazîz'i önce Medine valiliğine atamış, valilikten aldıktan sonra da ona danışmanlık ve ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılama gibi görevler vermiştir.⁵²

Onun vefatından sonra halife olan Süleyman b. Abdülmelik, Ömer b. Abdülazîz'i Hunâsıra emirliğine ve müsteşarlığa, daha sonra kısa süren Medine valiliğine atamış, halifeliliği sürecinde onun çok sayıdaki tavsiyesini uygulamaya koymuş ve uyarısı üzerine bazı kararlarını değiştirmiştir. Aynı şekilde Süleyman b. Abdülmelik, onun yanından hiç ayrılmamasını isteyecek kadar onu takdir etmiş ve vefatı sırasında onu yerine halef bırakmıştır. Rivayetlere göre Süleyman b. Abdülmelik, sadece Ömer b. Abdülazîz'in Hâricîleri öldürmeyip tevbe etmeleri için hapse atması veya misillemede bulunup serbest bırakması önerisini kabul etmemiştir.⁵³ Ömer b. Abdülazîz de Recâ b. Hayve'ye Süleyman b. Abdülmelik'i takdir edip ona karşı minnet borcu hissettiğini ifade etmiştir.⁵⁴ Aynı şekilde biat almaları için valilerine yazdığı mektubunda Süleyman b. Abdülmelik'in en güzel hal ve durumdayken vefat ettiğini bildirip Allah'tan ona rahmet dileyerek Süleyman b. Abdülmelik'i övmüştür.⁵⁵

Ömer b. Abdülazîz'in Emevî halifelerini ayıplayıp kötülediğini aktaran rivayetler de mevcuttur. Onlara göre Ömer b. Abdülazîz, Abdülmelik'in dünyayı en iyi bilen, Velîd'in

Ahmed b. Osmân ez-Zehabî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dimaşkî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 5/148. Ömer b. Abdülazîz, son hastalığı sırasında Yezîd b. Abdülmelik'e gönderdiği mektuplarda veliaht olduğunu hatırlatırken veliahtlığına ve şahsiyetine saygılı bir dil kullanmış, ardından bazı tavsiyelerde bulunmuştur. bk. Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/312; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 318-319.

⁴⁸ Tafsilatı için bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/66-68; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 279; Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbîlî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mimâmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-ayân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sadır, 1398/1978), 6/312; Mâcîde Faysal Zekeriyâ, *Ömer b. Abdülazîz ve siyâsetühü fi reddi'l-mezâlîm* (Mekke: Mektebetü't-Tâlibî'l-Câmiî, 1407/1987), 69; Alî Adlâvî, *el-Musâlahatü's-siyâsiyye ve'l-islâhu'l-ictimâî fi hılâfeti Ömer b. Abdülazîz* (Cezâir: Câmîatü Cezâir, Yüksek Lisans Tezi, 1426/2006), 6.

⁴⁹ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/138; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 45; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/680

⁵⁰ Abdüssettâr eş-Şeyh, *Ömer b. Abdülazîz hâmisu'l-hulefâi'r-râşidîn* (Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1417/1996), 155.

⁵¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 8/127-128.

⁵² Ayrıntısı için bk. İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 29-30, 119-121; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/603; Ebü'l-'Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî, *el-Mihan*, thk. Ömer Süleyman el-Ukaylî (Riyad: Dârü'l-Ulûm, 1404/1984), 360; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 43/334, 45/152; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 51; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 98-100.

⁵³ Tafsilatı için bk. İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 28, 106, 116; Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/598-599; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 16/28, 65/392; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 49, 50-51; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 6/310.

⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/330; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 60-61.

⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/370; Taberî, *Târîh*, 6/567; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/205; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/312.

dünyaya en çok sahip olan ve Süleyman'ın çok yiyen obur bir kişi olduğuna dikkat çektiikten sonra dünyanın kendisini yemesine ve kalbinden imanını çıkarmasına izin vermeyeceğini belirtmiştir.⁵⁶ Aynı şekilde Süleyman b. Abdülmelik'in oğluna atalarıyla arkadaşlık ettiğini, ama dünyada onların hırsına benzer bir hırs görmediğini, ele geçirebildiklerinin en fazlasıyla dünyadan ayırdıklarını açıklamıştır.⁵⁷ Çelişkilerle dolu bazı rivayetlere göre önceki üç halifeyi kabre koyduğunda yüzlerinin simsiyah kesilip enselerine döndüğünü anlatmış veya başkasından aktarmış, ardından kendisi öldüğünde de yüzünü açıp bakmasını Recâ b. Hayve'ye veya Mesleme b. Abdülmelik'e emretmiştir.⁵⁸ Mezkûr bilgiler, Ömer b. Abdülazîz'e danışmanlık ve valilik yaptığı halifeleri kötülendirmek için icraatlarından değil kabir hallerinden faydalanma çabasının bir sonucu gibi görünmektedir.

Halife olduğunda görevli tüm Emevîler'i azlettiği ve hanedandan kimseyi görevlendirmedeği kanaati⁵⁹ yaygın olmakla birlikte gerçeği yansıtmamaktadır. Zira onun devrinde Emevîler'den Mesleme b. Abdülmelik ordu komutanı, Velîd b. Hişâm el-Muaytî Kinnesrîn valisi ve sâife komutanı, Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd Mekke valisi olarak göreve devam etmişlerdir.⁶⁰ Görevde olan Emevîlerden sadece zâhid bir kimse olduğundan kendisine Saîdü'l-Hayr denilen Musul valisi Saîd b. Abdülmelik b. Mervân'ı sebebini belirtmeden görevden alıp yerine Yahyâ b. Yahyâ el-Gassânî'yi atamış, ⁶¹ kadılığa atadığı Kureyşli dayısının bir müddet sonra iki davalı kendisine gelince aralarında hüküm vermeye yönelmeyip iddia sahibi lehine iddiası kadar para cezası verdiğini öğrenmesi üzerine kendisini para cezası kesmesi için görevlendirmedeğini bildirip görevden uzaklaştırmıştır.⁶² Aynı bağlamda muhafızları arasına aldığı Hz. Osman ailesinin mevlası Gaylân ve Sâlih b. Süveyd'i ısrarla kaderi reddeden konuşmalar yapmaya devam ettiklerinden dolayı vazifeden almış,⁶³ Horasan valisi Cerrâh b. Abdullah'a Abdullah b. el-Ehtem'i Müminlerin emiriyle yakınlığı olmasına rağmen mektubunu alır almaz görevden azletmesini emretmiştir.⁶⁴

Farklı bir rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, evinde bulunan Benî Ümeyye'ye onların talebi olmadığı halde her birini bir cünde⁶⁵ yönetici atamasını isteyip istemediklerini sorması üzerine biri, yapmayacağı bir şeyi neden teklif ettiğini sormuştur. Bunun üzerine Ömer b. Abdülazîz, halıyı gösterip yıpranmaya başladığını belirterek ayaklarıyla onu huzurunda kirletmelerinden hoşlanmazken dinini, Müslümanların namuslarını ve derilerini onlara asla emanet edemeyeceği karşılığını vermiş, akraba olduklarını ve hakları bulunduğunu söylemelerine karşılık onların bu konuda en uzakta bulunan bir Müslümanla eşit konumda olduklarını hatırlatmıştır.⁶⁶ Aynı söz ve tavırlarla oğullarını da aşağıladığı rivayet edilmiştir.⁶⁷ Ömer b. Abdülazîz'in oğulları ve kardeşlerinden kimseyi resmî göreve atamadığı

⁵⁶ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/197.

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 141.

⁵⁸ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 109; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/394-395; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/174; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/256-257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 321-322; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/113.

⁵⁹ Tafsilatı için bk. İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/199; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/125. Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, 101; Eminoğlu, *Ömer ibn Abdülazîz*, 110.

⁶⁰ Tafsilatı için bk. Halife b. Hayyât, *Târîh*, 323; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/350; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eshrâf*, 8/189-190; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 118; Taberî, *Târîh*, 6/554-555; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 24/274, 36/297, 63/309; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/46, 69; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/100.

⁶¹ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, 1/339; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 21/216, 24/274.

⁶² Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/130.

⁶³ Ebû Zür'a ed-Dimaşkî, *Târîh*, 1/371-372; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 23/334-335.

⁶⁴ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/593; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 105, 116-117.

⁶⁵ On bin veya daha fazla askerin kumandanı "emîrül-ceys" (emîrül-cünd) adını taşırdı. bk. Mustafa Zeki Terzi, "Ordu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/362.

⁶⁶ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/199; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/125; Zehebî, *A'lâmü'n-Nübelâ*, 5/132; Suyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, 176-177; *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız (İstanbul: Çağ Yayınları, 1992), 2/406.

⁶⁷ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/578; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/314; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 45/198; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 313.

sabittir. Ancak yukarıda görev verdiği belirtilen Emevî hanedanına mensup isimler ve onunla ilişkileri iyi olan diğer hanedan mensupları göz önüne alındığında Ömer b. Abdülazîz'in mensup olduğu hanedana yönelik toplu bir nefretinin ve engellemesinin olmadığı, yukarıdaki alaycı sözlerin onun karakterine aykırı olduğu ve hikâyenin kurgu özelliği taşıdığı söylenebilir.

Rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz'in Emevîler'den sevip takdir ettiği, hatta halifelğe layık bulduğu bazı kişiler vardır. Nitekim o, Emevîler'den münzevi bir hayat yaşayan zâhid ve âbid İsmâîl b. Amr b. Saîd b. Âs'ı,⁶⁸ oğlu Abümelik'i ve yeğeni Muhammed b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân'ı⁶⁹ takdir edip halifelğe layık kişiler olarak görüyordu. Öte yandan yeğeni Mesleme b. Abdülmelik ve dostu olan Anbesa b. Saîd b. el-Âs'la çok sohbet eder, onlara nasihatte bulunur, ancak uygun görmediği isteklerini kabul etmezdi.⁷⁰ Yine Benî Ümeyye'nin hayırlılarından ve salihlerinden olan Abdurrahmân b. Yezîd b. Muâviye'yi ibadet ve taat ehli olduğundan sever, ona yumuşak ve nazik davranırdı. Bir gün Abdurrahmân b. Yezîd, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip dört bin dinar borcu olduğunu bildirdiğinde onun yerine borcu ödeyeceğine söz vermiştir.⁷¹ Aynı şekilde halife tayininden haberi olmadığından kendisi için biat alan, ancak Ömer b. Abdülazîz'in halife seçildiğini öğrenince gelip halifelik görevini ondan başkasının üstlenmesini istemediğini söyleyerek ona biat eden ve Ömer b. Abdülazîz'in de saygı duyup halifelğe layık gördüğü Abdülazîz b. Velîd'i de bu isimlere eklemek gerekir.⁷²

Tartışmak için yanına çağırdığı Hâricîler'in, seleflerinin yaptıklarını mezâlim olarak adlandırdığını hatırlatıp onlara lanet ve teberri etmesini istemelerine karşılık Ömer b. Abdülazîz, onların namaz kılıp oruç tuttıklarını ve mümin olduklarını söyleyerek taleplerini reddetmiştir.⁷³ Emevîler'in onun uygulamasına aykırı düşen icraatlarından teberri etmesini ve onların hükümlerini reddetmesini talep ettiklerinde de bunların farklı uygulamalar olsa da gayr-ı meşrû görülemeyeceğini açıklamış, bunun için Arap mürtedlerin çocuklarına ve mallarına el koyan Hz. Ebû Bekir'i ve onları fideyle serbest bırakan Hz. Ömer'i örnek gösterip isteklerini geri çevirmiştir.⁷⁴

Ömer b. Abdülazîz; Hâricîler'i öldürme, mezâlim mülklerini alıp müştekiye verme, Emevîler'in erzak ve tahsisatlarını kesme konusunda hanedan üyeleriyle karşı karşıya gelse de hayatı boyunca Emevî mensuplarıyla iyi ilişkiler kurmuştur. Onlara mallarını nereden elde ettiklerine bakmalarını, özellikle yemeklerinde israftan kaçınmalarını hatırlatmış; dinî ve ahlakî konularda nasihatler vermiş, davranış ve hüküm vermede her zaman Kur'ân ve sünneti esas almalarını, ölümü ve hesabı sık sık hatırlamalarını tavsiye etmiştir.⁷⁵

Yukarıda aktarılan bilgilerden öyle anlaşılıyor ki Ömer b. Abdülazîz, farklı şahsiyetine ve icraatlarına rağmen Emevîler'in çoğuna saygı duymuş, Emevîler'in ekserisi de onun şahsiyetini ve bazı icraatlarını takdir etmişlerdir. Ayrıca ne Ömer b. Abdülazîz, ne de Emevîler, genel olarak birbirlerine karşı katı muhalefet ve düşmanlık siyaseti takip etmişlerdir. Ancak rivayetler doğruysa Ömer b. Abdülazîz'in kızıp hakaret ve tehdit ettiği iki hanedan mensubu vardır. Söz konusu iki şahıs, mezâlimi iade emrine uymayan Ravh b. Velîd

⁶⁸ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 9/29, 32-34; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 300, 319.

⁶⁹ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 56/198.

⁷⁰ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 55-56.

⁷¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/576; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/71; Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî, *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Âdil b. Muhammed - Üsâme b. İbrâhîm (Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001), 8/256.

⁷² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/332; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/226-227; Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 8/218; Taberî, *Târîh*, 6/553; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 36/374; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 62; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/97-98.

⁷³ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 112-115; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 8/216; Ya'kûbî, *Târîh*, 2/233-234; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 3/157-158; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/309-310; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 95.

⁷⁴ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 112-115; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 144-149; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, 2/135-136; Belâzürî, *Ensâbü'l-esrâf*, 8/215-216; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/102-104.

⁷⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 141, 245.

b. Abdülmelik ve ona ağır mektup yazıp tehdit ettiği söylenen Ömer b. Velîd olup aşağıda haklarında bilgi verilecektir.

3. EMEVÎLER'İN ÖMER B. ABDÜLAZÎZ'E BAKIŞI

Emevîler'in Ömer b. Abdülazîz'e karşı hislerini ve tavırlarını tespit etmek için önce övgülerini, sonra yergilerini ele almak gerekmektedir. Hâlid b. Yezîd b. Muâviye,⁷⁶ Süleyman b. Abdülmelik, Abdülazîz b. Velîd,⁷⁷ Mesleme b. Saîd b. Âs⁷⁸ ve Mesleme b. Abdülmelik,⁷⁹ Ömer b. Abdülazîz'in halifelğe layık olduğunu söyleyerek onu takdir ettiğini açıklayan hanedan üyelerindedir. Aynı şekilde daha önce ayrıntılarıyla aktarıldığı gibi Abdülmelik b. Mervân, Ömer b. Abdülazîz'e sahip çıkıp kızıyla evlendirmiş, bunun yanında oğullarına onu müsteşar edinmelerini sıkı sıkıya tembih etmiş, oğulları Velîd b. Abdülmelik ve Süleyman b. Abdülmelik ona değer verip çeşitli resmî görevler vermişlerdir. Benzer şekilde Ömer b. Abdülazîz'in halife seçilmesine sert bir şekilde muhalefet eden, ancak baskı sonucu biat eden Hişâm b. Abdülmelik'in kendi halifelği esnasında Ömer b. Abdülazîz'in müsteki Hristiyana iade ettiği bir arazisini geri alması hatırlatıldığında onun hükmünü bozmaması⁸⁰ ve bir adamın önceki halifelerin verdiği bir iktâyı Ömer b. Abdülazîz'in geri aldığını şikâyet etmesi üzerine Ömer b. Abdülazîz'in uygulamalarını devam ettirdiğini ve kararını bozmayacağını söylemesi,⁸¹ ona saygısını göstermektedir. Başka Emevî hanedanı üyelerinin de Ömer b. Abdülazîz'i öven sözler söylediği görülmektedir. Nitekim iktâ kayıtlarını vermeyip yakmasına kızan Mesleme b. Saîd b. Âs, Allah'ın kendilerini ondan kurtarmasını dileyince Ömer b. Abdülazîz, hac mevsiminde hilafeti Müslümanlara bırakabileceğini bildirmiş, bunun üzerine Mesleme b. Saîd b. Âs, mezâlime ilişkin tavrına kızsa da insanların ondan vazgeçip başka birini hilafete layık görmeyeceklerini hatırlatmış,⁸² böylece hem kendi hem de halkın gözünde Ömer b. Abdülazîz'in değerini ifade etmiştir. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz'in, halife seçildiğini bildiren ve geri dönmesini talep eden mektubunu İstanbul'da alan Mesleme b. Abdülmelik; sahip olduğu vasıfları, dindarlığı, verası, zühdü, ibadeti ve kavmi içindeki şerefi sebebiyle bu işe ehil olarak halife olduğunu açıklayıp emrine uymuştur.⁸³ Yine Ömer b. Abdülazîz, aile üyelerinden bir kısmına nasihat edince Mesleme b. Abdülmelik, ona Allah'tan rahmet diledikten sonra katılmış kalplerini yumuşattığına, kurumuş gözlerini ağlattığına ve kendilerine salihler arasında nam kazandırdığına işaret etmiştir.⁸⁴ Benzer şekilde Ümeyyeoğulları'ndan biri, hastalığı sırasında Ömer b. Abdülazîz'in yanına girdiğinde onu bitki lifinden yapılmış bir yatağın üzerinde rengi solmuş bir kadifeyle örtülü deri bir yastığa dayanmış halde görünce Allah'ı tesbih edip ağlamış, kendilerini Allah'tan sakınmaya teşvik ettiğini ve sâlihler içinde kendilerine bir nam bıraktığını söyleyerek onu övmüştür.⁸⁵

Hanedan üyelerinin Ömer b. Abdülazîz'e yönelik takdirlerinin yanında eleştirileri de vardır. Nitekim ellerindeki mezâlimi iade, tahsisat ve erzaklarını kesme kararını eleştirip karşı çıkan hanedan mensubu çoktur. Örneğin Hişâm b. Abdülmelik, kabilesi adına halife Ömer b. Abdülazîz'den üzerine aldığı meselelerde kendi görüşüne göre hak ve adaleti uygulamasını, ama önceki kişilerin ve işlerin iyisini de kötüsünü de bir kenara bırakmasını tavsiye etmiş, halife de Allah'ın kitabını daha eski bulduğundan dolayı önceki meseleleri ona havale ettiğini açıklamıştır.⁸⁶ Aynı tavsiyede bulunan Saîd b. Hâlid b. Amr b. Osmân'a önceki

⁷⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/571, 578; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 74-75.

⁷⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/218.

⁷⁸ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 58/22-23.

⁷⁹ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/203-204.

⁸⁰ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/173; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 133-134.

⁸¹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/604; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/345; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 132.

⁸² İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 58/22-23.

⁸³ İbn A'sem el-Kûfî, *Kitâbü'l-fütûh*, 7/203-204.

⁸⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf*, 8/151; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 3/186.

⁸⁵ Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târîh* (Börsâid Mısır: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, ts.), 6/47.

⁸⁶ Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/282; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 140.

yöneticilerin çoğunun güç ve kudretleriyle, taraftarlarının da onların gücüyle insanları ezdiğini gördüğüne değindikten sonra halife olunca zayıfın ve mazlumun hakkını güçlüden alıp kendisine verme dışında hiçbir şey yapamayacağını açıklamış, Saîd b. Hâlid de Allah'ın onu muvaffak kılmasını dileyerek yanından ayrılmıştır.⁸⁷ Benzer şekilde Benî Ümeyye'den bir grup, oğlu Abdülmelik'e babasının akrabalık ilişkilerini kopardığını, ellerindekileri zorla aldığını, seleflerini ayıpladığını şikâyet etmişlerdir.⁸⁸ Aynı bağlamda aşağıda aktarılacağı üzere halası Ümmü Ömer Fâtıma bint Mervân da Emevîler'in şikâyetlerini ona iletmış, ancak halifeyi kararından döndürememiştir.

Ömer b. Abdülazîz'le sert bir şekilde karşı karşıya gelmiş Emevîler olarak sadece Ravh b. Velîd b. Abdülmelik'in ve Ömer b. Velîd'in adı geçmektedir. Nitekim birkaç Hımslı Müslüman, dükkânlarına el koyan Ravh b. Velîd'i halifeye şikâyet etmiş ve halife iade etmesini emredince Ravh, ona Velîd b. Abdülmelik'in verdiği sicil belgesini göstermiş, halife de Velîd'in sicil belgesinin faydası olmayacağını bildirmiştir. Bu arada Ravh'ın dışarıda Hımslıları tehdit ettiğini öğrenen halife, hemen baş muhafızı olan Ka'b b. Hâmid'e dükkânları iade etmezse Ravh'ın başını getirmesini emretmiştir.⁸⁹ Ne var ki ayaklanmış Hâricîler'i bile öldürmeyi kabul etmeyen Ömer b. Abdülazîz'in el konulan bir mal için bu emri vermiş olması uzak bir ihtimal olarak değerlendirilmelidir.

Rivayetlere göre Ömer b. Abdülazîz'e karşı en sert davranan, hatta onu tehdit eden tek Emevî hanedanı üyesi Ömer b. Velîd'dir. Ömer b. Velîd'in ağır eleştiri ve öldürme tehditleri içeren mektubuna Ömer b. Abdülazîz de kendi içinde çelişkilerle ve ağır ifadelerle dolu, uzun bir cevap yazmıştır. Nitekim hanedan üyeleri, Ömer b. Abdülazîz'in yanına gelip mezâlîmi sahiplerine iade ederken ecdadının oğullarını fakirleştirdiğini ve beytümâlî boşalttığını belirtip kendinden önceki halifelerin işlerine karışmamasını talep etmişler, halifenin kararlılığını görünce büyükleri Ömer b. Velîd'den mektupla halifeyi uyarmasını istemişlerdir.⁹⁰ Bunun üzerine Ömer b. Velîd, onu zulüm yapmak ve haktan sapmakla suçladığı ve açıkça ölümle tehdit ettiği bir mektup yazmış; buna karşılık Ömer b. Abdülazîz, karakterine ve edebine hiç uymayan, ağır hakaretler ve yapamayacağı tehditlerle dolu ve "...Babanın iddia ettiğine göre ey Velîd'in oğlu! Zira senin annen Benâne, Sekûn'un cariyesi idi, Hıms çarşısında dolaşır ve dükkânlara girerdi (fuhuş suçlaması). Sonra -Allah, onu daha iyi bilir- Zübyân b. Zübyân onu Müslümanların feyinden satın alıp babana hediye etti. Ardından sana hamile oldu, hamile olan da doğan da ne kadar kötümüş...Bunun ötesinde görmeyi dilediğim nimet, boynunun satılması ve senin bedelinin yetimler, yoksullar ve dullar arasında paylaştırılmasıdır. Zira her birinin sende bir hakkı var"⁹¹ "...Gür ve kötü saçlarını kesecek birini sana göndermeye karar vermiş bulunmaktayım..."⁹² gibi ağır ifadeler içeren uzun bir cevap yazmıştır. Aynı şekilde Ömer b. Abdülazîz, Mervânoğulları'ndan birinden (muhtemelen Ömer b. Velîd'den) gelen bir mektuba aşırı şekilde öfkelenince "Mervânoğulları içinde biri Allah'a kurban olacak. Allah'a yemin ederim ki bu kurbanın benim elimden olmasını kesinlikle dilerim" demiş, bu sözünü duyan Mervânoğulları verdiği kararı kesin olarak uygulayacağını bildikleri için ondan uzak durmuşlardır.⁹³ İsyancı Hâricîler'in bile öldürülmesine kesinlikle karşı çıkan ve bir damla kan akıtmayı bile kabullenmeyen Ömer b. Abdülazîz'in hem şahsiyetine hem de cezalandırma anlayışına ters düşen böyle bir söz

⁸⁷ Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/282; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 140-141.

⁸⁸ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 50-51; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/267; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 139.

⁸⁹ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 57-58.

⁹⁰ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 134-139; İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 130-133.

⁹¹ Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî, *Ahbâru Ebû Hafs Ömer b. Abdülazîz ve sîretüh*, thk. Abdullah Abdurrahîm Useylân (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 60-62; Ebû'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâil b. Muhammed b. Fadl Et-Teymî el-İsbehânî, *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*, thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed (Riyâd: Dârü'r-Râye, ts.), 857-858; İbn 'Asâkir, *Târihu Dimaşk*, 45/359-360; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/34; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 134-135; Demîrî, *Hayâtü'l-hayevânî'l-kübrâ*, 1/104-105.

⁹² Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/270; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 136.

⁹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/338; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/281; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 135.

söylemesi ve üstelik bunun kendi elinden olmasını dilemesi, çok uzak bir ihtimaldir. Aynı bağlamda Ömer b. Abdülazîz'den nefret eden Ömer b. Velîd'in ona çok pahalı mücevherleri zimmetine geçirdiği iftirasını attığı, ancak gerçeği görünce hem onun hem de teftiş yapan halife Yezîd b. Abdülmelik'in Ömer b. Abdülazîz'i temize çıkarıp Allah'tan başışlanma dilediği de aktarılmıştır.⁹⁴

4. ÖMER B. ABDÜLAZİZ'İN EMEVÎLER'İN TAHSİSATLARINI KESMESİ, MEZÂLİMLERİNİ İADE ETMESİ VE TARTIŞMALAR

Ömer b. Abdülazîz, tayin, yardım ve haklar konusunda hanedan üyelerine ayrıcalık tanımayıp onları diğer Müslümanlarla eşit tutmuş; ama dava ve şikâyetlerde Emevîler güç ve nüfuz sahibi olduklarından davacılar lehine hükümler vermiştir. Nitekim Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'a yazdığı bir mektupta halifenin kabilesinden olduğu için kimseye imtiyaz tanımamasını emretmiştir.⁹⁵ Aynı şekilde Emevîler'e özel erzak yardımını iptal etmesi üzerine Anbese b. Saîd, ona akraba olduklarını hatırlatmış, ancak Ömer b. Abdülazîz o maldaki haklarının sıradan Müslümanlarla aynı olduğu karşılığını vermiştir.⁹⁶

Hanedan mensuplarıyla Ömer b. Abdülazîz'in anlaşamayıp karşı karşıya geldikleri hususlardan biri tahsisatlarını ve erzak yardımlarını kesmesidir. Nitekim Ömer b. Abdülazîz, rivayetlere göre tahsisatı tamamen iptal etmeden önce Ümeyyeoğulları'na tahsisat olarak önce on bin dinar dağıtılmasını emretmişse de bundan rahatsız olup her birine on dinar göndermiş, ardından ondan da pişman olmuştur. Yanına gelen Benî Ümeyye'nin sözcüsüne o parayı onlara bölüştürdükten sonra Müslümanlardan bin veya dört bin eve yeteceğini düşünüp bundan pişman olduğunu ve geceyi istiğfar ederek geçirdiğini bildirmiştir. Benî Ümeyye'ye durumu anlatan sözcü, onlara kendilerinden başkasını kınamamalarını, zira babası Abdülazîz'e destek verip Hz. Ömer'in torunuyla evlendirdiklerini hatırlatmış ve bir arazisi-çiftliği olanlara çiftliğinde ikamet edip orayı ıslah etmesini tavsiye etmiştir.⁹⁷ Aynı konuda Mervânoğulları, Ömer b. Abdülazîz'e gelip önceki halifelerin verdiklerine nispetle kendilerine çok az verdiğini söyleyerek onu ayıpladıkları zaman onları bir daha bu konuyu gündeme getirirlerse Medine'ye gidip hilafet şûrası oluşturmakla veya halifeliği layık olduğuna inandığı Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir'e vermekle tehdit etmiştir.⁹⁸ Daha sonra Ömer b. Abdülazîz, hanedan üyelerine verilen özel yardımlarla birlikte muhafızlarının erzâkını da tamamen kesmiştir.⁹⁹ Aynı bağlamda Süleyman b. Abdülmelik'in daha önce Anbese b. Saîd b. el-Âs'a verilmesi emrini imzaladığı yirmi bin dirhemi de iptal etmiştir.¹⁰⁰

Bazı kaynaklarda Ömer b. Abdülazîz'in halife olunca Emevîler'in ellerinde bulunan iktâları aldığı¹⁰¹ genel ifadesi yer almaktadır. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in halife olunca seleflerinin verdiği iktâları ve hicrî 100 (718-719) yılından önceki satılan haraç topraklarını onaylayıp sahiplerinin öşür ödemesine izin verdiği bilinmektedir.¹⁰² İptal ettiği veya geri aldığı iktâlardan söz eden iki rivayete göre halife kendi kardeşlerinin iktâlarının kayıtlarını

⁹⁴ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 220-221; Benzer bir hikâye için bk. Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, 70.

⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/336-337; Nevevî, *Tehzîbül-esmâ*, 2/20-21.

⁹⁶ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 134-139; İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 130-133; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/271; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 136.

⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 50, 145. Ayrıca bk. Mustafa Sarıbiyık, "İbn Abdülhakem'e Göre Ömer b. Abdülazîz'in Yönetim Anlayışı ve Yöneticilerle Münasebetleri", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 17/33 (Bahar 2019/1), 141.

⁹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/338.

⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/364; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 134-139; İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 59-60, 108, 130-133; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 70/257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 138-139. Ayrıca bk. Mâcîde, *Ömer b. Abdülazîz ve siyâsetühü fi reddi'l-mezâlim*, 218.

¹⁰⁰ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 55-56; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 140-141.

¹⁰¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/364; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 134-139; İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 130-133; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 70/257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 138-139.

¹⁰² Ya'kûbî, *Târîh*, 2/232; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 2/207. Ayrıca bk. Demircan, *Arap-Mevâlî İlişkisi*, 96-97; Mehmet Erkal, *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2009), 213.

tek tek çıkarıp yakmıştır.¹⁰³ Aynı şekilde Süleyman b. Abdülmelik'in bir oğlunun iktâ arazisini meşrû görmediğinden geri almıştır.¹⁰⁴

Hanedan mensuplarıyla Ömer b. Abdülazîz'in anlaşamayıp karşı karşıya geldikleri hususların bir diğeri, mezâlîmi iadeye başlamasıdır. Nitekim emri üzerine Mervânî olanlar yanında toplandıklarında bu ümmetin mallarının yarısının¹⁰⁵ veya üçte ikisinin¹⁰⁶ veya üçte birinin¹⁰⁷ onların elinde olduğunu zannettiğini bildirip o mallardan ellerinde olanları iade etmelerini talep etmiş, buna karşılık Hişâm b. Abdülmelik¹⁰⁸ başları gövdelerinden ayrılmadıkça bunun asla gerçekleşmeyeceğine ve evlatlarını fakir bırakmayacaklarına vurgu yapmış, ancak halife kendisine yardımcı olmazlarsa onları zorlayıp zelil etmekle tehdit etmiştir.¹⁰⁹ Aynı olaydan bahseden başka rivayetlerde farklı olarak halife, gasp edilen milletin mallarının yarısından veya üçte ikisinden söz etmemiş, konuşmasının sonunda kendisine yardımcı olmazlarsa onları zelil etmekle tehdit etmiş, ancak bundan dolayı fitne çıkmasından korktuğunu da ifade etmiştir.¹¹⁰ Yine Benî Mervân'dan bazı kişiler, geçmiş halifelerin imzalayıp uyguladığı hususları değiştirmemesini talep etmişler, ancak halife kararlı olduğunu bildirmiştir.¹¹¹ Kaynaklarda hanedan mensuplarının özel ödeneklerini kesip iktâlarını aldığını ya da bazılarının mallarına el koyduğunu veya kendisinin tahsisatını iptal ettiğini şikâyet etmek için halasının da Ömer b. Abdülazîz'in yanına özel aracı olarak geldiği, ancak halifenin kararlılığını görünce Emevîler'e Hz. Ömer'in çocuklarıyla evlenerek bunu başlarına kendilerinin getirdiğini hatırlatıp sabretmelerini tavsiye ettiği belirtilmektedir.¹¹²

Öncelikle ümmetin mülklerinin üçte bir veya üçte ikisini Emevîler'in gasp ettiği iddiası, gerçekte örtüşmesi mümkün olmayan abartılı bir ifadedir. Yukarıdaki bilgiler, Ömer b. Abdülazîz'in onların tüm mallarını ve iktâlarını ellerinden aldığı izlenimi veriyorsa da halifenin kararlarına kısmen ters düşen bilgilerdir. Zira bir şekilde hicrî 100 (718-719) yılından önce Müslümanların eline geçen ve öşür arazisi olan haraç topraklarını ve önceki halifelerin verdiği iktâları onaylamış ve Emevîler'in elindeki on mezâlîmi müşterilere iade etmiştir. Rivayetlere göre Velîd b. Abdülmelik'in el koyduğu bir araziye müşteki bedevîlere,¹¹³ bir başkasını Yemenli bir adama,¹¹⁴ Velîd b. Abdülmelik'in ve Süleyman b. Abdülmelik'in el koyduğu bir araziye davacı Hadramûtlu bir adama,¹¹⁵ Hişâm b. Abdülmelik'in elinde olan bir toprağı davacı Hristiyan bir adama,¹¹⁶ Abdülazîz b. Mervân'ın sâfiyeye çevirdiği bir araziye davacı Hulvânlıya,¹¹⁷ Abbâs b. Velîd b. Abdülmelik'in elinde bulunan bir araziye şikâyetçi Hımslı yaşlı bir zimmîye,¹¹⁸ Mesleme b. Abdülmelik'in mülkiyetindeki bir toprağı müşteki Deyru İshâk halkına,¹¹⁹ Ravh b. Velîd'in el koyduğu söylenen Hıms dükkânlarını birkaç Hımslı

¹⁰³ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 55-56; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 58/22-23.

¹⁰⁴ Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/282; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 139-140.

¹⁰⁵ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/615; Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/177; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 136-137.

¹⁰⁶ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/615; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 136-137.

¹⁰⁷ Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/273; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 68/181.

¹⁰⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/130; İbn Fazlullâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ehsâr*, 24/415.

¹⁰⁹ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/615; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 136-137.

¹¹⁰ Fesevî, *el-Ma'rife*, 1/615; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 5/184.

¹¹¹ Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/182-183.

¹¹² İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 59-60, 108; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/364; Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/273-274; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 45/180-181, 70/257; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 137-139.

¹¹³ Ebû Nu'aym, *Hilye*, 5/274; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 125.

¹¹⁴ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî el-Mâverdî, *el-Ahkâmu's-sultâniyye* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ts.), 135-136.

¹¹⁵ İbn 'Asâkir, *Târîhu Dımaşk*, 68/186.

¹¹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/173; *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 133-134.

¹¹⁷ *Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*, 127-128. Benzer bir rivayet için bk. Belâzürî, *Ensâbü'l-eshrâf*, 8/177.

¹¹⁸ Âcurrî, *Ahbâru Ömer b. Abdülazîz*, 57-60; Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn*, 855-856; İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 125-126; Demîrî, *Hayâtü'l-Hayvânî'l-Kübrâ*, 1/104. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm Muhammed, *es-Siyâsetü'l-mâlîyye li Ömer b. Abdülazîz* (b.y.: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1409/1988), 210.

¹¹⁹ İbnü'l-Cevzî, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 91; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb*, 6/2863.

Müslümana¹²⁰ iade etmiştir. Bunlara ilaveten Ömer b. Abdülazîz, selefleri tarafından el konulan bir mülkü sahibi İbrâhîm b. Muhammed b. Talha'ya¹²¹ ve öldürülen Abdullah b. Zübeyr'in müsadere edilen bir mülkünü onun çocuklarına¹²² geri vermiştir.

Ömer b. Abdülazîz, mezâlîmi daha önce araştırıp belirlememiş, kesin belge olmasa bile en küçük/basit delili yeterli görerek ve seleflerinin fermanlarını dikkate almadan şikâyet üzerine mezâlîmi hak sahiplerine iade etmiş, önceki idarecilerin zulmettiğini bildiğinden mazlumu belgelerini gösterip iddiasını ispatlamakla yükümlü tutmamıştır.¹²³ Bundan dolayı Ömer b. Abdülazîz, valilere önce mezâlîmi iade için, ardından alıkoymaları, sonra geri vermeleri, bazı mülk sahiplerinin yalancı şahitliğe başvurduklarını öğrenince tekrar el koymaları için mektup yazmış, en sonunda sahipleriyle ilgili kötü zannına rağmen yeniden iade etmelerini emretmiştir.¹²⁴ Bu karar değişikliklerinde mezâlîmi iade ederken ciddi bir tahkikat yaptırıp gasp durumunu kesinleştirmeden basit delilleri yeterli görerek hüküm vermesinin önemli bir etkisi olmalıdır.

Ömer b. Abdülazîz'in şikâyetçilere geri verdiği hanedana ait on mezâlîm mallarından daha sonra geri alınan iki mülk olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ömer b. Abdülazîz'in İbrâhîm b. Muhammed b. Talha'ya ve Abdullah b. Zübeyr'in çocuklarına iade ettiği iki mülk halefi Yezid b. Abdülmelik tarafından geri alınmıştır.

Bazı eserlerde Ömer b. Abdülazîz'in, halife olunca ailesinin elinde bulunan malları mezâlîm olarak adlandırıp¹²⁵ el koyduğu ve onları muhtaç bıraktığı bildirilse de bu, ulaşılan sonuçlarla örtüşmemektedir. Zira Ömer b. Abdülazîz'in vefatından sonra onun geri verdiği mezâlîmiden sadece iki tanesi geri alınmış, diğer mezâlîmler ve el konulduğu iddia edilen mallar geri almaya güçleri varken dava konusu bile edilmemiş, hatta Hişâm b. Abdülmelik halifeliği sırasında Ömer b. Abdülazîz'in iade kararlarını iptal talebini reddetmiştir. Ömer b. Abdülazîz, Ümeyyeoğulları'nın diğer tüm mallarına el koyup onları fakir düşürmüş olsaydı vefatının ardından onları geri aldıklarına dair çok sayıda kayıt bulunması gerekirdi. Ancak Emevîler, ellerindeki bazı iktâların veya mülklerinin şikâyet sonucunda basit karinelerle iade edilmesine ve bu esnada ellerinde bulunan tapu kayıtlarının dikkate alınmamasına başta tabii olarak itiraz etmişlerdir. Dolayısıyla bu bilgilerden Ömer b. Abdülazîz'in kendine ait malların neredeyse tümünü bağışlamasını ve halifeliğin dünyevi hazlarını elinin tersiyle itmesini hayranlık ve şaşkınlıkla izledikten sonra Emevîler'in alınan sayılı mezâlîmi önemsemeyip kabullendikleri sonucunu çıkarmak mümkündür.

Ömer b. Abdülazîz'in mezâlîmi iade tavrı, çoğu yazar tarafından katı Emevî karşıtlığı üzerine kurulurken az sayıda araştırmacı tarafından farklı bir şekilde değerlendirilmiştir. Onlara göre oğlu Abdülmelik'in tekliflerinin aksine radikal ve köktenci kararları zararlı kabul ederek Emevîler'e karşı olağanüstü bir zekâ, büyük bir sabır ve anlayışla davranmıştır.¹²⁶ Mezâlîmi iade konusunda Emevîler'i tahrik etmeden, kargaşa ve sıkıntıya yol açmadan

¹²⁰ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 57-58.

¹²¹ Taberî, *Târîh*, 7/36; İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 7/152; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7/46-48.

¹²² İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, 21/345-346.

¹²³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 7/336; İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 111; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, 2/20. Ayrıca bk. Muhammed b. Sa'd b. Şukayr, *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 2/558; Mâcîde, *Ömer b. Abdülazîz ve siyâsetühü fi reddi'l-mezâlîm*, 219; Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, 87-88. Önceki yöneticilerin gasp etmesi nedeniyle bu iade yönteminin maslahat-ı mürsele gereği meşrû olduğu söylenmiştir. bk. Dûkârâ, *Siyâsetü Ömer b. Abdülazîz*, 106-107.

¹²⁴ İbn Abdülhakem, *Sîretü Ömer b. Abdülazîz*, 81. Ayrıca bk. Kutb İbrâhîm, *es-Siyâsetü'l-mâliyye li Ömer b. Abdülazîz*, 206.

¹²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/118. Ayrıca bk. Ağırakça, *Ömer İbn Abdülazîz*, 119; Sallâbî, *Emevîler Dönemi 2*, 194-195; Muhammed Amâra, *Ömer b. Abdülazîz damîru'l-ümme ve hâmisü'r-râsidin* (Beyrut/Lübnan: Dârü'l-Vahde, 1405/1985), 90.

¹²⁶ Adlâvî, *el-Musâlahatü's-siyâsiyye ve'l-islâhu'l-ictimâî fi hilâfeti Ömer b. Abdülazîz*, 90-91.

hikmetli ve güzel bir yöntem takip etmiş, bunun için önce kendi ve ailesinin elindekileri sahiplerine veya beytül mâle bağışlamış, sonra diğerlerine yönelmiştir.¹²⁷

Müelliflerin büyük çoğunluğu, Ömer b. Abdülazîz'in hanedan mensuplarını yetki ve mallarını alıp baskı yaparak, zulümlerini engelleyip nüfuzlarını kırarak onları karşısına aldığı ve zor duruma düşürdüğünü belirtmektedir. Ancak az sayıda araştırmacı, bizim de kısmen katıldığımız farklı değerlendirmeler yapmışlar ve Emevîler bazı konularda itiraz etseler de genel olarak halifenin hanedanla karşılıklı ilişkilerinin iyi olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim Adnan Demircan, hanedan üyelerinin Ömer b. Abdülazîz'in yukarıda anlatılan uygulamalarına başlarda karşı çıksalar da sonra kabullendiklerini ve halifeyi desteklediklerini vurgulamıştır.¹²⁸ Aynı şekilde Hodgson, Ömer b. Abdülazîz'in Emevî ailesinden saygı gördüğüne ve kısa da olsa selefleri tarafından örnek alındığına işaret etmiştir.¹²⁹ Benzer şekilde Zettersteen de Ömer b. Abdülazîz'in, ciddi bir muhalefetle karşılaşmadan, hatta bazı hanedan üyelerinin desteğiyle halife seçildiğini, sadece halife olmayı bekleyen Hişâm b. Abdülmelik'in başta karşı çıksa da akabinde biat ettiğini açıklamıştır.¹³⁰ Yûsuf el-İş, kaynak zikretmeden ve olaylara değinmeden bu hususta bizim de paylaştığımız en dikkat çekici yorumları yapan bir tarihçidir. Ona göre halifelîği esnasında hanedan mensupları bazı uygulamalarına itiraz etseler de muhalif bir hareket başlatmadıklarından dolayı Ömer b. Abdülazîz, ıslahatında sert muhalefetle karşılaşmamıştır. Öncelikle kendisine ve çocuklarına katı davranarak güzel bir örnek ortaya koyması, güçlü ruhu, kararlılığı, adaleti ve takvası sayesinde sert muhalefetle karşılaşmadan yeni kararlarını kolayca uygulamaya koyabilmiştir.¹³¹ Yine Yûsuf el-İş, Emevîler'le ilişkisi konusunda bizim de büyük oranda katıldığımız farklı bir değerlendirme yapmıştır. Ona göre "Ömer b. Abdülazîz, Benî Ümeyye mutaassıbı olmadığı gibi karşıtı da değildi ve herkese sevgi besliyordu. Onun tek derdi, devletin menfaati değil, İslâm'ı yaymak ve bozulmuş durumu ıslah etmektir. Ayrıca Emevîler'e karşı çok merhametliydi ve Yezîd b. Muâviye de dâhil Emevîler'e sövülmesini çirkin karşılıyordu. Bazı tarihçilerin iddia ettiği gibi hilafeti başkalarına vermeyi aklından bile geçirmedi. Hilafeti başkasına vermeyi isteseydi, Yezîd b. Abdülmelik'ten uzaklaştırırdı. Ömer b. Abdülazîz, Emevî devletinin ömrünün uzamasına katkıda bulundu. Bunları öncelikle kendisine, ailesine ve çocuklarına çok katı davranarak ve başkalarını yaşatmak için kendini helak ederek yapabildi."¹³²

Ömer b. Abdülazîz'in, en büyük fedakârlığı önce kendisi yaparak hanedan mensuplarına örnek olması, neredeyse tüm mallarını bağışlayıp kendini ve ailesini katı bir zühde zorlaması, halifelîğin güç, nüfuz, mal, ihtişam ve gurur gibi dünyevi imkânlarını tamamen bırakıp âhirete odaklanması, aile fertlerine ve akrabalarına da sürekli ölümü ve âhireti hatırlatmaya başlaması neticesinde halifenin icraatlarını sadece Allah için ve adalet için yaptığını gören hanedan mensupları, ona saygı duyup itirazlarından vazgeçmiş olmalıdırlar.¹³³

SONUÇ

Ömer b. Abdülazîz'in gençlik, valilik, müsteşarlık ve halifelik dönemlerinde Emevî hanedanı mensuplarıyla ilişkilerinin ayrıntılı bir şekilde incelendiği bu araştırmada temel kaynaklardaki farklı bilgiler analitik yönetime göre değerlendirilmiş ve karşılıklı ilişkilerinin genel olarak iyi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

¹²⁷ Mâcide, *Ömer b. Abdülazîz ve siyâsetühü fi reddi'l-mezâlim*, 214-215; Ümmü Selmâ Muhammed Sâlih, *el-İdâre fi'l-İslâm (fi ahdî'l-halîfeti'r-râşid Ömer b. Abdülazîz)* (Hartûm: Câmîatü'l-Hartûm, Doktora Tezi, 1429/2008), 167; Abdülazîz b. Abdullah Humeydî, *el-İmâmü'z-zâhid ve'l-halîfeti'r-râşid Ömer b. Abdülazîz* (İskenderiye; Dârü'd-Da've, 1424/2004), 40-42; Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, 92.

¹²⁸ Demircan, *Ömer b. Abdülazîz*, 96.

¹²⁹ Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, 1/336.

¹³⁰ Zettersteen, "Omar b. Abdal'Azîz", 9/462-463.

¹³¹ el-İş, *ed-Devletü'l-ümeviyye*, 259.

¹³² el-İş, *ed-Devletü'l-ümeviyye*, 275-276.

¹³³ Benzer bir yorum için bk. el-İş, *ed-Devletü'l-ümeviyye*, 60-61.

Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervân, Ömer b. Abdülazîz'i gençliği döneminde takdir edip kızı Fâtîma'yla evlendirmiş, Hunâsıra emirliğine tayin etmiş, ayrıca vefatı sırasında da Velîd ve Süleyman'a onu danışman edinmelerini vasiyet etmiştir. Hâricîler'i öldürmesi ve oğlunun veliahtlığı konularında Velîd b. Abdülmelik'le anlaşamasa da onun tarafından valilik ve danışmanlık görevine atanmıştır. Süleyman b. Abdülmelik de onu valilik ve halife müsteşarlığına tayin etmiş ve onun çok sayıda tavsiyesini uygulamaya koymuş, vefatı sırasında da onu halife tayin etmiştir. Ömer b. Abdülazîz, selefinin vefatından sonra hanedan üyelerinin desteğiyle halife olmuş, sadece Hişâm b. Abdülmelik önce karşı çıksa da uyarının akabinde ona biat etmiştir. Bazı hanedan üyeleri ise Ömer b. Abdülazîz'in üstün niteliklere sahip olduğunu söyleyerek onun halifelikliğini desteklemişlerdir.

Ömer b. Abdülazîz, râşid halifelerle birlikte Emevî halifelerini de meşrû görmüş, bu nedenle hepsine karşı saygılı bir tavır takınmış, saltanatı ve veliaht atamayı da meşrû karşılamıştır. Ayrıca Emevî ailesine mensup bazı kişilerin halifelğe layık sıfatlara sahip olduğunu belirtip takdir etmiş, bazılarıyla da güçlü dostluklar kurmuştur.

Ömer b. Abdülazîz'in valiliği ve müsteşarlığı dönemlerinde aile fertlerinin yaşadıkları son derece lüks hayattan memnun oldukları, ancak halife olmasıyla birlikte katı zühd hayatına yönelmesi neticesinde oğlu Abdülmelik dışındaki aile üyelerinin rahatsız olup tepki gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Onun devrinde hanedan mensuplarından Mesleme b. Abdülmelik, Velîd b. Hişâm el-Muaytî ve Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid b. Üseyd'in komutan ve vali olarak görevlerine devam ettikleri ve hanedandan görev verdiği birkaç kişiyi daha sonra azlettiği tespit edilmiştir.

Hanedan üyeleri, ellerindeki mezâlîmi tahkikat yaptırmadan, seleflerinin fermanlarını dikkate almadan ve basit delillerle müştekilere iade eden, hanedanın tahsisat ve erzaklarını kesen Ömer b. Abdülazîz'e tepki göstermişler, ancak halifenin kararlılığını görüp durumu kabullenmek zorunda kalmışlardır. Yaygın kanaatin aksine Ömer b. Abdülazîz'in Emevîler'in elinde bulunan sadece on mezâlîm mülkü şikâyet üzerine müştekilere verdiği belirlenmiştir.

Emevî ailesinin elinde bulunan tüm malları alıp onları muhtaç bıraktığı iddiası ise ulaşılan sonuçlara ters düşmektedir. Zira hanedan mensupları, Ömer b. Abdülazîz'in şikâyetçilere geri verdiği hanedana ait sadece on mezâlîm malından daha sonra yalnızca ikisini geri almışlar, el konulan diğer mezâlîm ve özel mallarını geri almak için girişimde bulunmamışlardır. Ayrıca Ömer b. Abdülazîz, yaygın görüşün aksine hicrî 100 (718-719) yılından önce verilmiş iktâları onaylamış, sadece birkaç iktâyı geri almıştır.

Ömer b. Abdülazîz, Hâricîler'in öldürülmesine karşı çıkması, mezâlîm mülklerini alıp müştekiye vermesi, Emevîler'in erzak ve tahsisatlarını kesmesi konularında hanedan üyeleriyle karşı karşıya gelse de hayatı boyunca Emevî mensuplarıyla iyi ilişkiler kurmuş, ne kendisi ne de Emevîler, birbirlerine karşı katı muhalefet ve düşmanlık siyaseti takip etmemişlerdir. Öte yandan Ömer b. Abdülazîz, onlara mallarını nereden elde ettiklerine bakmalarını, özellikle yemeklerinde israftan kaçınmalarını hatırlatmış, dinî ve ahlakî konularda nasihatler vermiş, davranış ve hüküm vermede her zaman Kur'ân ve sünneti esas almalarını, ölümü ve hesabı sık sık hatırlamalarını tavsiye etmiştir. Netice olarak Ömer b. Abdülazîz, farklı şahsiyetine ve icraatlarına rağmen Emevîler'in çoğuna saygı duymuş, Emevîler'in ekserisi de onun şahsiyetini ve icraatlarının çoğunu takdir etmiş, vefatından sonra da onu hayırla yâd etmişlerdir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

KAYNAKÇA

- Âcurrî, Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdillâh el-Âcurrî el-Bağdâdî. *Ahbâru Ebû Hafs Ömer b. Abdülazîz ve sîretüh.* thk. Abdullah Abdurrahîm Useylân. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Adlâvî, Alî. *el-Musâlahatü's-siyâsiyye ve'l-islâhu'l-ictimâî fî hilâfeti Ömer b. Abdülazîz.* Cezair: Câmiatü Cezâir, Yüksek Lisans Tezi, 1426/2006.
- Ağırakça, Ahmet. *Ömer İbn Abdülazîz İslâm Toplumunun Yeniden İnşası.* İstanbul: Akdem Yayınları, 2016.
- Akkoyunlu, Adil. *Ömer bin Abdülazîz.* İstanbul: Çıra Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Amâra, Muhammed. *Ömer b. Abdülazîz damîru'l-ümme ve hâmisü'r-râsidîn.* Beyrut: Dârü'l-Vahde, 1405/1985.
- Bâ Mahreme, Ebû Muhammed Abdullâh et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed Bâ Mahreme el-Yemenî el-Adenî eş-Şâfiî. *Kılâdetü'n-nahr fî vefeyâti a'yâni'd-dehr.* 6 Cilt. Cidde: Dârü'l-Minhâc, 1428/2008.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî. *Kitâbü Cümel min ensâbi'l-eşraf.* thk. Süheyl Zekkâr - Riyâd Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1417/1996.
- Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî. *Fütûhu'l-büldân.* Beyrut: Dârü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Cahen, Claude. *Türkler Nasıl Müslüman Oldular.* çev. Türkan Andaç - Nurer Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınları, 2008.
- Cibrîl, Hayât Muhammed. *el-Âsâru'l-vâride an Ömer b. Abdülazîz fî'l-akîde cem'an ve dirâseten.* 2 Cilt. Medine: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1422/2002.
- Demircan, Adnan. *Ömer b. Abdülazîz.* İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021.
- Demîrî, Ebü'l-Bekâ Kemâlüddîn Muhammed b. Mûsâ b. İsâ el-Kâhirî eş-Şâfiî. *Hayâtü'l-hayvâni'l-kübrâ.* 2 Cilt. Beyrût: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Baskı, 1424/2003.
- Doğuştan Günümüze İslam Tarihi.* Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız. İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- Dûkûrâ, Abdüssamed. *Siyâsetü Ömer b. Abdülazîz el-Mebniyye ale'l-Masâlihi'l-Mürsele.* Malezya: Câmiatü'l-Medîneti'l-Âlemiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1433/2012.
- Ebû Nu'aym, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ.* 10 Cilt. Beyrut: Kâhire: Dârü'l-Fikr, Mektebetü'l-Hancî, 1416/1996.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî. *Kitâbü'l-Harâc.* thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd - Sa'd Hasan Muhammed. b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, ts.
- Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Abdurrahmân b. Amr b. Abdillâh ed-Dımaşkî. *Târîh.* thk. Şükrullah b. Nî'metullah el-Kûcânî. 2 Cilt. Dımaşk: Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1402/1982.
- Ebü'l-'Arab, Ebü'l-'Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî. *el-Mihan.* thk. Ömer Süleyman el-Ukaylî. Riyad: Dârü'l-Ulûm, 1404/1984.
- Ebü'l-Yümn el-Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdurrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî. *et-Târîhu'l-mu'teber fî enbâi men gaber.* thk. Nûruddîn Tâlib vd. 3 Cilt. Suriye: Darü'n-Nevâdir, 1432/2011.
- el-İş, Yûsuf. *ed-Devletü'l-ümeviyye.* Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 2. Basım, 1412/1992.
- Eminoğlu, Ahmed. *V. Râsîd Halife Ömer ibn Abdülazîz.* İstanbul: İnkilab Yayınevi, 1984.
- Erkal, Mehmet. *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları.* İstanbul: İSAM Yayınları, 2009.

- eş-Şeyh, Abdüsettar. *Ömer b. Abdülazîz hâmisu'l-hulefâi 'r-râşidîn*. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1417/1996.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ Umerî. 3 Cilt. Medine: Müessesetü'r-Risâle, Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *İbadiyenin Doğuşu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. *Günümüzde İslâm Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- Gazzî, Kâmil el-Bâlf el-Halebî. *Nehrü'z-zeheb fî târihi Haleb*. nşr. Mahmûd Fâhûrî-Şevki Şa's. 3 Cilt. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1411-1412/1991-1992.
- Gümüšoğlu, Hasan. *İslâm Akîde Sisteminde İmâmet*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ Umerî. Riyâd; Dâru Tîbe, 2. Basım, 1405/1985.
- Halîl, İmâdüddîn. *Ömer b. Abdülazîz*. çev. Mustafa Solmaz. İstanbul: Timaş Yayınları, 2019.
- Hodgson, Marshall Goodwin Simms. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Berkay Ersöz. 3 Cilt. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2017.
- Humeydî, Abdülazîz b. Abdullah. *el-İmâmü'z-zâhid ve'l-halîfetü'r-râşid Ömer b. Abdülazîz*. İskenderiye; Dâru'd-Da've, 1424/2004.
- İbn Abdülhakem, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mâlikî. *Sîretü Ömer b. Abdülazîz alâ mâ ravâhu'l-imâm Mâlik b. Enes ve ashâbuhû*. thk. Ahmed Ubeyd. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1404/1984.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdülber en-Nemerî. *el-İstiâb fî ma'rifeti'l-ashab*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1412/1992.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Muhammed el-Endelusî. *Kitâbu'l-'İkdi'l-Ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâri'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.
- İbn 'Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-Amravî. 74 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî el-Ahbârî. *Kitâbü'l-fütûh*. thk. Ali Şîrî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1411/1991.
- İbn Fazlullâh el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebû'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî. *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emsâr*. 27 Cilt. Ebûzabî: el-Mücemmeu's-Sekaffî, 1423/2002.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şehâbeddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Târîhu İbn Haldûn Kitâbü'l-'İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*. nşr. Halîl Şehhâte - Süheyl Zekkâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mimma şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1978.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l-Hülefâ*. thk. es-Seyyid Azîz Bey vd. 2 Cilt. Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 3. Basım, 1417/1996.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü's-sikât*. nşr. Muhammed Abdülmuînhan. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî. *es-Siyer ve'l-megâzî*. thk. Süheyl Zekkâr. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1398/1978.

- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hicr, 1418/1998.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-İmâme ve's-siyâse*. thk. Alî Şîrî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1410/1990.
- İbn Receb, Ebû'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî. *Mecmûu resâili İbn Receb el-hanbelî*. thk. Ebû Mus'ab Tal'at b. Fuâd. 4 Cilt. by.: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423-1424/2003-2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Şukayr, Muhammed b. Sa'd. *Fıkhü Ömer b. Abdülazîz*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî el-Bağdâdî. *Sîretü ve menâkıbu Ömer b. Abdülazîz*. thk. Naîm Zarzûr. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1992.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1417/1997.
- Kazancı, Ahmet Lütfi. *Adil ve Zahid Halife Ömer b. Abdülazîz*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Kitâbü Sîreti Ömer b. Abdülazîz*. nşr. Muhammed et-Taberânî. Riyâd: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1440/2019.
- Kutb İbrâhîm, Muhammed. *es-Siyâsetü'l-mâliyye li Ömer b. Abdülazîz*. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1409/1988.
- Mâcide, Faysal Zekerıyyâ. *Ömer b. Abdülazîz ve siyâsetühü fî reddi'l-mezâlim*. Mekke: Mektebetü't-Tâlibî'l-Câmiî, 1407/1987.
- Makdisî Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî. *el-Bed' ve't-Târih*. 6 Cilt. Port Saîd: Mektebetü's-Sekâfeti't-Dîniyye, ts.
- Makrizî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrizî. *en-Nizâ ve't-Tehâsum fimâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim*. thk. Hüseyin Mûnis. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1408/1988.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî. *el-Ahkâmu's-sultâniyye*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, ts.
- Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Mes'ûdî el-Hüzelî. *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. nşr. Kemâl Hasan Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1425/2005.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdillâh el-Bekcerî el-Hikrî. *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Âdil b. Muhammed - Üsâme b. İbrâhîm. 12 Cilt. Kâhire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1422/2001.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Kâmil fî'l-luga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 3. Basım, 1417/1997.
- Nevevî, Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî. *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts. / Kâhire: İdaretü'l-Matbaati'l-Müniriyye, ts.
- Onat, Hasan - Ateş, Orhan. "Hâricilik". *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı*. ed. Hasan Onat - Sönmez Kutlu. 63-89. Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- Özdemir, Hatice. *Ömer b. Abdülazîz'in Siyâsi ve Sosyal Gruplarla İlişkileri*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Safedî, Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî. *Kitâbu'l-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed Arnaûd - Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420/2000.
- Sallâbî, Ali Muhammed. *Emevîler Dönemi 2*. çev. Harun Ünal. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Sarıbıyık, Mustafa. "İbn Abdülhakem'e Göre Ömer b. Abdülazîz'in Yönetim Anlayışı ve Yöneticilerle Münasebetleri". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* 17/33 (Bahar 2019/1), 137-150.
- Sarıçam, İbrahim. *İslâm Öncesinden Abbâsîlere Kadar Emevî-Hâşimî İlişkileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî. *Târîhu'l-hulefâ*. thk. Hamdî Demirdâş. b.y.: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1425/2004.
- Şâhîn, Hamdî. *Emevîler ve Emevî Devleti*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2019.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Beyrut/Kâhire: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1968/1387.
- Terzi, Mustafa Zeki. "Ordu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/362. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Teymî, Ebû'l-Kâsım Kıvâmü's-Sünne İsmâil b. Muhammed b. Fadl Et-Teymî el-İsbehânî. *Siyeru's-selefi's-sâlihîn*. thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed. Riyâd: Dâru'r-Râye, ts.
- Umerî, Ekrem Ziyâ. *Sahih Rivayetlere Göre Râşid Halifeler Dönemi*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2018.
- Umerî, Ekrem Ziyâ. *Sahih Rivayetlere Göre Hz. Peygamber'in Hayatı*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017.
- Ümmü Selmâ Muhammed Sâlih. *el-İdâre fi'l-İslâm (fi ahdi'l-halifeti'r-râşid Ömer b. Abdülazîz)*. Hartûm: Câmiatü'l-Hartûm, Doktora Tezi, 1429/2008.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî el-Eslemî el-Medenî. *Kitâbu'l-Megâzî*. Nşr. Marsden Jones. Beyrût: Dâru'l-A'lemî, 1409/1989.
- Ya'kûbî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzîh el-Ya'kûbî. *Târîhu'l-Ya'kûbî*. thk. Abdülemîr Mühennâ. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü'l-A'lamî li'l-Matbûât, 1431/2010.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1423/2003.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût - Hüseyin Esed. 23 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.
- Zettersteen, Karl Vilhelm. "Omar b. Abdal'Azîz". *İslâm Ansiklopedisi*. 9/462. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1967.
- Zübeyrî, Ebû Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh b. Mus'ab ez-Zübeyrî. *Kitâbu Nesebi Kureys*. thk. Levi Provençal. Kâhire: Dâru'l-Ma'ârif, 3. Basım, 1402/1982.